

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
Кафедра історії української літератури, теорії літератури
та літературної творчості

РЕАКТУАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В КОНТЕКСТІ
300-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ

Кваліфікаційна робота
на здобуття ОС «магістр»
студентки II курсу,
галузі знань 03 Гуманітарні науки
спеціальності 035 – філологія
спеціалізації 035.01 «Українська мова і література»
ОП «Літературно-мистецька аналітика
та західноєвропейська мова»
Михніцької Ілони Володимирівни

Науковий керівник:
к. філол. н., доц. Усатенко Г. О.

«Допущено до захисту»

Протокол засідання кафедри історії української
літератури, теорії літератури та літературної творчості

№ 10 від 19.05.23

Завідувач кафедри _____ д. філол. н., проф. О. М. Сліпушко

КИЇВ-2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ Г. СКОВОРОДИ ДО 300-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ	
1.1 «Три століття поступу сковородиністики та формування іміджу Г. Сковороди в культурно-мистецькому середовищі».....	7
1.2. Запит на Г. Сковороду в сучасності.....	30
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	40
РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ КАТАЛОГ, ПРИСВЯЧЕНИЙ 300-ЛІТТЮ 3 ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Г. СКОВОРОДИ	45
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	79
РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ ВЛАСНОГО МИСТЕЦЬКОГО ПРОЄКТУ «РОЗМОВИ ЗА ТОКАЙСЬКИМ І ПАРМЕЗАНОМ»	84
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	112
ВИСНОВКИ	114
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	117
ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 2	127

ВСТУП

Актуальність обраної теми. Григорій Сковорода – наче фонтан «Нерівна всім рівність». Він наповнює кожного з нас свою філософією, мудрістю. На цьому фонтані стоїть підмурівок нашої культури.

Як тонко підкреслює кандидатка філологічних наук Галина Усатенко (стаття «Про Григорія Сковороду, ідентичність і давню літературу»): «Григорій Сковорода в історії вітчизняної літератури і культури в цілому може претендувати на норівське «місце пам'яті». Мислитель-філософ, поет, який єднає давній і новий час у нашій культурі, європейську й українську інтелектуальну думку, українську й російську традицію, своєю символічною формою думки долає час і набуває брэндовості в сучасному дискурсі» [82, с. 49].

Григорій Сковорода сягає такого масштабу особистості, що осмислити його сутність і багатогранність намагаються інтелектуали протягом багатьох століть. Серед них такі відомі вітчизняні й діаспорні дослідники: І. Срезневський, Г. Квітка-Основ'яненко, Д. Багалій, М. Петров, М. Сумцов, В. Ерн, С. Єфремов, Д. Чижевський, М. Ласло-Куцюк, Л. Махновець, П. Охріменко, М. Попович, Л. Ушкалов, М. Г. Бартоліні.

Григорій Сковорода – уособлення ренесансної Вітрувіанської людини, оскільки він мав багато граней: філософ, письменник, богослов, викладач, музика. Тому й не дивно, що його внутрішня міждисциплінарність проросла в глибоке осмислення його філософії не тільки науковцями, а й митцями. Серед їхнього переліку представники літератури, кінематографу, живопису, скульптури. Прикметно, що кожен із них пропустив творчість чи історію Варсави крізь певну призму: традиційну, ідеологічну, особистісну.

Г. Сковорода – це не 500-гривнева купюра і навіть не скульптура зі зруйнованого музею у Сковородинівці. Справжній Сковорода – це дух, ідея, навіть ідеологія. Саме тому Григорій Сковорода не тільки гостро актуальний, а й універсальний. Як зазначає М. Попович: «...Під поверхнею традиційності і навіть консерватизму ховається інший Сковорода, цілком новочасний, навіть дещо постмодерний» [53, с. 249].

Тож особливо сьогодні, у рік 300-річчя з дня народження філософа, виникають питання: В чому сучасність його ідей? Який запит на реактуалізацію інтелектуальних практик філософа сформульовано в контексті повномасштабного вторгнення?

Мета цієї роботи: дослідити та проілюструвати рецепцію образу і творчості Григорія Сковороди в українському культурно-мистецькому просторі у контексті 300-річчя з дня народження філософа.

Для досягнення поставленої мети сформульовано наступні **завдання**:

1. коротко проаналізувати перелік основних досліджень про життєвий шлях і творчість Г. Сковороди;
2. здійснити рецепцію постаті філософа упродовж кількох століть;
3. виокремити й охарактеризувати основні події, урочистості, літературно-мистецькі продукти, присвячені 300-річчю з дня народження філософа;
4. здійснити аналіз суспільного запиту на постать і діяльність Григорія Сковороди в контексті сучасних реалій;
5. в категоріях суспільної, а не індивідуальної рецепції зрефлексувати щодо соціального виміру постаті Г. Сковороди та його творчого доробку ;
6. проаналізувати літературно-мистецький проєкт «Розмови за токайським і пармезаном», присвячений 300-літтю з дня народження Григорія Сковороди.

Об’єкт дослідження – видання й дослідження про життєвий і творчий шлях Г. Сковороди; культурно-мистецькі проекти, присвячені 300-річчю з дня народження філософа .

Предмет дослідження – переосмислення та інтерпретація творчості Г. Сковороди в сучасному культурно-мистецькому контексті.

Методи, застосовані під час дослідження: описовий, аналітичний, історико-літературний, компаративний, дедуктивний та індуктивний методи.

Практична новизна. У цій роботі каталогізовані й описані культурно-мистецькі події, присвячені 300-річчю з дня народження Г. Сковороди, зокрема власний мистецький проєкт «Розмови за токайським і пармезаном».

Апробація. Наукову і практичну частини апробовано:

1. Презентація видань «Сковорода і Ми» («Саміт-книга», 2022) та «Феномен Григорія Сковороди і сквородиністика на позвах часу» («Саміт-книга», 2022) у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Як представниця від студентської спільноти висловлювала критичну рецепцію презентованих видань і свого розуміння феномену Г. Сковороди в сучасному культурному просторі [77].
2. Лекція на тему «Репрезентація образу Г. Сковороди в сучасності» для першокурсників спеціальності «Літературна творчість, українська мова і література та англійська мова» в рамках предмету «Українська література XV-XVIII століть».
3. Реалізація власного мистецького проєкту «Розмови за токайським і пармезаном», присвяченого 300-річчю з дня народження Григорія Сковороди.

Магістерська робота складається зі вступу, наукової (один розділ) та практичних (два розділи) частин, списку використаних джерел, додатків до практичного

розділу. Загальний обсяг роботи становить 133 сторінки, з них 114 сторінок основного тексту. Список використаних джерел налічує 102 позиції.

РОЗДІЛ 1. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ Г. СКОВОРОДИ ДО 300-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ

1.1. Три століття поступу скovorодиністики та формування іміджу Г. Сковороди в культурно мистецькому середовищі

«Перший розум наш...», – поетично злетіло з пера М. Вінграновського про Григорія Сковороду. Після обґрунтування І. Дзюбою це означення міцно закріпили за мислителем, філософом, письменником [38]. Цілісність його постаті, духовна свобода, потужний інтелект, ренесансне розуміння цінності і божественної суті людини – зробили Любомудра однією з найбільш унікальних, сильних постатей української культури. Дмитро Чижевський стверджував, що «Сковорода стоїть у центрі української духовної історії», а Іван Мірчук був переконаний, що в ньому «скристалізовані, може, навіть виідеалізовані всі риси українського народу».

Тому зовсім не дивно, що Про життєвий і творчий шлях Г. Сковороди написано багато праць: літературознавчих, педагогічних, богословських, лінгвістичних, історико-філософських. Без трактатів, притч, байок, діалогів, перекладів з латини, що зробив філософ, неможливо уявити українську літературу. Григорій Савич став важливою постаттю для цілої плеяди інтелектуалів кількох століть, серед яких: Тарас Шевченко, Олександр Потебня, Володимир Ерн, Сергій Єфремов, Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Микола Бердяєв, Микола Зеров, Павло Тичина, Дмитро Чижевський, Юрій Шевельов, Роланд Піч, Пауло Коельйо.

З постаттю Григорія Савича досі проводять багато паралелей і шукають дотичності зі світовими світочами. У медіа-просторі багато згадок про філософа як про «українського Сократа». Також в цьому переліку такі найменування:

«український Жан-Жак Руссо», носій «космічної свідомості» [48], піонер «філософського кордоцентризму», «апостол раціоналізму» [29]. Якщо ж міркувати про роль Григорія Савича для вітчизняної традиції, то, за словами М. Сумцова, творчість Г. Сковороди можна порівняти з «останньою розкішною квіткою старого життя, світогляду українського народу» [70].

Дмитро Чижевський стверджував: «Сковорода є останній представник українського духовного барока, з другого боку, він – український «передромантик»: але бароко та романтика – саме ті періоди духовної історії, що наклали на український дух найсильніший відбиток. Отож, Сковорода стоїть у центрі української духовної історії...» [94].

Не дивно, що Григорія Сковороду ось уже кілька століть поспіль продовжують досліджувати й усе глибше вплітають у культурно-мистецький і науковий дискурси. Наука про Г. Сковороду бере свої витoki з біографії філософа, що належить перу М. Ковалинського. Вона була завершена в лютому 1795 року. У дослідницькому векторі відлік сковородиністики можна почати з 1816 року, коли в Харкові надрукували працю «О басне и баснописцах разных народов» В. Масловича [35].

Пізніше, в першій третині XIX століття, почало з'являтися все більше публікацій таких авторів: Г. Гес де Кальве, І. Вернета [8], І. Снегірьова [66], П. Кеппена [21], І. Срезневського [69], Г. Квітки-Основ'яненка [20], архімандрита Даниїла [10], А. Мацкевича [36].

Варто сказати, що у своїх критичних працях дослідники висловлюють амбівалентні оцінки творчості й судження стосовно постаті Григорія Савича. З любов'ю та пієтетом писав про свого Учителя М. Ковалинський. Однак він сам зазначав, що це розмисли людини, яка «любила серце Сковороди, але цуралася його розуму, шанувала життя, та не брала у голову його міркувань» [23].

Сучасні сквородинознавці висловлюють думку, що з першої біографії Г. Савича з'явилися міфи про філософа, які подають як правдиві факти.

Розмова про сквородиністику була б неповною без згадки про праці лінгвіста й фольклориста І. Срезневського та історика А. Хиждеу.

І Срезневський намагається осмислити спосіб життя, стиль мислення Григорія Савича. У праці «Отрывки из записок о старце Гр. Сковороде» він аналізує «Сад Божественних пісень» та байки: «По цих піснях є чудові думки, і коли в них є хиби, то, звичайно, в стилі та у виразах, занадто гострих та кусливих» [69]. Відтак І. Срезневський створив доволі колоритний портрет нашого філософа.

Однак уже тоді на дослідницькому полі сквородинознавства зачиналися перші дискусії. Думки А. Хиждеу вирізняються неповторністю авторського стилю й підтекстами. Молдавський вчений дуже тепло відгукується про Г. Сковороду у працях: «Три песни Сковороды», «Сократ и Сковорода», «Григорий Варсава Сковорода. Историко-критический очерк». Однак дослідник озвучує досить полемічні тези. Він вважає Г. Сковороду «ідеальним типом російського філософа». Натомість І. Срезневський в повісті «Майор, майор» різко відповідає на перекичування останнього: «Какой-нибудь беглый молдаван без совести начнет рассказывать о тебе небылицы, выдавать за твои сочинения свои собственные фантазии, лиш бы суметь сравнить тебя с Сократом или в кем-нибудь подобным» [68].

Через відсутність достовірних джерел інформації про відомого мислителя уявлення перших сквородинознавців базувалися на побутових враженнях або ж на власних фантасмагоріях. До прикладу, О. Євцький був переконаний: ніхто й ніколи не називав Г. Сковороду «народним філософом», оскільки він був відбитком «справжнього українського юродивого» [3].

У другій половині XIX століття, коли в гуманітаристиці панує плаский позитивізм, інтерес до постаті Г. Сковороди не згасає. З'являються видання творів філософа, що глибше вводить його в науковий обіг. Інтелектуальні сутички щодо полярності інтерпретацій доробку Григорія Савича набирають силу. У 1861 році в часописі «Русское слово» з'являється критична рецензія В. Крестовського про поезію і прозу Любомудра. Автор називає тексти Г. Сковороди «вертоградом» з «бездною репейника и крапивы», а самого філософа зухвало іменує «украинским Ломоносовым» [28, 46-50].

На захист Г. Сковороди стає М. Костомаров, який обороняє його від нігілістичних кпинів В. Крестовського. Він наголошує на всенародності пошанування Г. Сковороди, вказує на хиби у трактуванні текстів, зокрема розвінчує звинувачення в клерикалізмі філософа. Полеміка між дослідниками розгортається на сторінках журналу «Основа». В одній зі статей М. Костомаров підсумовує: «Сковорода принадлежит истории, и если до сих пор продолжает оказывать влияние, то вы его не разрушите ибо до тех, на ком ложится ещё это влияние, едва ли дойдут ваши рецензии, да они и слишком бессильны для того, чтобы переделать упроченные временем и наследством убеждения и взгляды» [25].

Популярність постаті Григорія Савича зростала не тільки в науковому середовищі, а й літературному. Безсумнівним лишається факт закоріненості Г. Сковороди в старожитню українську культуру. Зачинатель новітнього українського письменства, Іван Котляревський осмислював світ «оком сквородинця» [9, 105-106]. Це можна побачити навіть у «Наталці Полтавці». Л. Ушкалов також називає Г. Квітку-Основ'яненка письменником-«сковородинцем» [85, с. 14]. Василь Бойко стверджує, що «між філософією Сковороди і світоглядом Квітки можна провести повний паралелізм, який іноді

доходить в творах до текстуального збігу» [6]. Належний вплив Г. Сковорода здійснив і на П. Куліша, який пише поему «Грицько Сковорода».

У текстах Т. Шевченка теж є алюзії на постать Григорія Савича. У «Посланні до Козачковського» він «списував Сковороду». Никифор Сокира, герой Кобзареві повісті «Близнюки», має багато паралелей із біографією філософа (знання класичних мов, освіта в Київській академії, заняття бджолярством, любов до античної давнини). У «Неофітах» з'являється «теологія хреста», про яку говорив Г. Сковорода, а у «Сні» – проблема екзистенційного вибору з тексту «Всякому городу нрав і права» [52].

Важливо, що Г. Сковорода приваблював дослідників і як національний тип. С. Лаврецький стверджує, що Г. Сковорода виступив із проповіддю національної ідеї в той час, коли на Заході Європи буяла ідея космополітизму [31]. З ним були згодні: П. Данилевський, М. Петров, М. Сумцов. Г. Сковорода став ментальною аплікацією, архетипною світлиною суспільства [57].

На початку початку ХХ століття інтерес до Г. Сковорода стрімко зростає. Цьому передуює видання сьомого тому «Збірника Харківського історико-філологічного товариства» за сприяння Дмитра Багалія й Харківського історико-філологічного товариства в Харкові у 1894 році. Філософ ніби воскресає у соту річницю своєї смерті, а сквородиністика стає одним із магістральних напрямків української гуманітаристики. З'являються монографічні дослідження: Д. Багалія, П. Житецького, В. Перетца, М. Петрова, М. Сумцова, А. Товкачевського. Ці праці сприяють розширенню висвітлення спадщини Любомудра, апелюють до різних проблемно-тематичних площин.

Можна виокремити книжку В. Ерна «Григорій Савич Сковорода. Життя й наука» (Москва, 1912) [102] – пам'ятку релігійно-філософської думки. Дослідник називає філософію Г. Сковорода цільною, оригінальною, глибокою. Відтак

такою, без якої не можна осмислювати його життєвий шлях і навпаки [101, с. 355]. В. Ерн означає філософію Григорія Савича «філософією внутрішнього спокою» людини, що знаходить своє щастя у самопізнанні, духовній самореалізації: «Для Сковороды ключ ко всем разгадкам жизни, как космической, так и божественной, есть человек, потому что все вопросы и все тайны мира сосредоточены для него в человеке». Це ренесансна мисленнева парадигма. У своїх праці В. Ерн говорить, що «Сковорода стоїть коло самого порога російської думки» [101, с. 589]. Осмислення ролі любомудра як зачинателя російської релігійної філософії пізніше стане одним із найбільш плодovitих пагонів сквородинського міфу ХХ століття. Думки В. Ерна відлунюватимуть у працях таких інтелектуалів, як: В. Зеньковський, О. Лосєв, Г. Шпет, Б. Яковенко.

З 1910-х років ім'я Г. Сковороди все частіше зринає на шпальтах закордонних видань. М. Безобразова друкує велику статтю про нього на сторінках «Archiv für Geschichte der Philosophie». Про філософа у своїх книжках згадують Ю. Третьак, Т. Масарик. Широке коло істориків, філософів, літературознавців, лінгвістів доповнює духовний портрет філософа, творчість якого Д. Багалій називає однією «з найоригінальніших протягом всієї історії людської думки» [2].

Навколо такої дискусивної, неоднозначної особистості, як Григорій Савич можна і тоді, й сьогодні спостерігати поліфонізм суджень і оцінок його творчості. До прикладу, у 1895 році І. Франко в рецензії на виданні творів Г. Сковороди підкреслює цю тезу: «Ще й досі висказуються різні, прямо з собою суперечні погляди. Одні порівнюють його з Сократом, другі зі Спінозою, одні бачать у його писаннях пантеїзм, другі – чисте християнство, а вкінці інші не бачать в нім нічого, крім дивацтва, темноти, заплутаного стилю та застарілої бесіди» [89]. Це свідчить ні про що інше, як про феномен особистості Григорія Сковороди, який підштовхує до мислетворчості, свободи в інтерпретаціях.

Л. Ушкалов називає «сковородинство» вельми важливим складником українського національного Ренесансу початку ХХ століття [85, с. 17]. У буремні воєнні та революційні часи в українців виникала «душевна потреба згадувати Сковороду», за словами Г. Хоткевича [92]. Ідеї Г. Сковороди великою мірою окреслили українське «необароко» 1920-х років.

Символічно, що в період відзначення 200-ої річниці з дня народження Г. Сковороди на шпальтах різних часописів почало з'являтися багато нових видань: М. Сумцова, С. Єфремова, О. Дорошкевича, Г. Коваленка, С. Русової, М. Возняка, М. Яворського. Чільне місце серед них належить праці «Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода» Д. Багалія (Харків, 1926), яку В. Петров назвав «енциклопедією сковородознавства» [50]. Також уваги заслуговують такі книжки: ««Григорій Сковорода, його життя і твори» Г. Коваленка (Полтава, 1919), «Григорій Савич Сковорода. (Український філософ). Короткий його життєпис і вибрані місця з творів та листів» Г. Хоткевича (Харків, 1920), «Г.С. Сковорода. Життя й наука» В. Білого (Київ, 1924). Можна зустріти розділи про Г. Сковороду у виданнях: «Історія українського письменства» С. Єфремова (Київ; Ляйпціг, 1919), «З історії релігійної думки на Україні» М. Грушевського (Львів, 1925), «Історія української філософської думки» М. Сумцова (Харків, 1926–27).

До слова, В. Петров також зацікавився осмисленням спадщини Любомудра. У статті «Григорій Сковорода: спроба характеристики» [49] дослідник намагається розкрити творчий феномен Григорія Сковороди і здійснити філософсько-релігійне декодування його текстів. Автор праці називає Г. Сковороду «типовим преромантиком, предтечею сучасної неоромантичної й символічної літератури». Слушно В. Петров зауважує про концепт мандрів у житті філософа: «Мандруванням своїм Сковорода робив спробу філософічного й життєвого оправдання відокремленості людини від певного місця, індивідуалістичної її

замкнутости. Він не боявся психології мандрівника, духовної анархічності, цього моменту небезпечного для державного ладу. Він не боявся «стати поза життям», бути менш прив'язаним до міст, ніж кочівник до своїх пустинь». Ця думка певним чином свідчить про дотичність філософії Григорія Савича й популярної у XXI столітті філософії дауншифтингу. Важливо, що В. Петров посилається на джерельну базу, зокрема апелює до біографії Г. Сковороди, написаної М. Ковалинським.

Однак негативних відгуків та інтерпретацій вистачало і в цей період. У 1922 році (рік 200-ліття з дня народження Г. Сковороди) побачила світ стаття про Григорія Савича як один із розділів «Очерков развития русской философии» Г. Шпета [99]. Російський дослідник називає Г. Сковороду «удавано народним філософом» [99, с. 68], наділяє сектантською психологією мислення [99, с. 69], його алегоричне тлумачення Біблії називає запозиченням із текстів Оригена та Климента Олександрійського [99, с. 79-80], ба більше, відмовляє любомудрові у праві називатися філософом [99, с. 70].

Григорія Савича не тільки критикують чи намагаються зменшити його масштаб як мислителя, інтелектуала, філософа, учителя. У радянські часи за вказівками партійних директив новоспечені сквородинознавці створюють свій образ Г. Сковороди. Поряд із Т. Шевченком у кожусі філософа профанізують, малюють народним бунтарем, борцем за правду і волю. Варто згадати тільки такі назви праць: «Народний мислитель» (А. Ніженець, Н. Корш), «Борець за рівність і волю» (В. Карпенко), «Образ народного філософа і атеїста» (П. Шкуринов), «Народний мудрець» (Т. Білич).

Приклеєний до засад марксизму-ленінізму, новий Г. Сковорода став утіленням відданості своєму народу, долею якого безмежно переймався. З вільнодумного філософа намагалися зробити глашатая соціальної боротьби з експлуататорськими класами, зокрема з православною церквою. «Філософ-

гуманіст, письменник-демократ, непримиренний антиклерикал, борець проти соціальної неправди», – саме так починається вступ монографії А. Ніженця «На зламі двох світів» [43]. І. Пільгук бачить любомудра виразником матеріалістичних поглядів, революціонером думки, людиною, що вважала Біблію «дурною і несложною дудою» [51, с. 14].

Радянські сквородинознавці також досліджували літературний доробок Г. Сковороди, щоправда їхній аналіз не відходив далеко від класово-ідеологічного диктату. Почали з'являтися компаративістські дослідження, в яких проводили паралелі між Г. Сковородою і, скажімо, Л. Толстим, М. Ломоносовим, В. Соловйовим, Р. Оуеном.

У 1930–40-х років можна помітити помітний поступ сквородинських студій на Заході. Їх представляють інтелектуали української діаспори й іноземні вчені.

Серед них В. Зеньківський, що у своїй «Истории русской философии» називає Г. Сковороду «першим філософом на Русі», а також виокремлює концепт свободи, який був дуже важливий для філософа: «Сковорода був глибоко віруючою людиною, але водночас він був надзвичайно внутрішньо вільним. У цій його внутрішній волі, у сміливих, іноді двозначних польотах його думки він ставав в опозицію до традиційних церковних вчень, але у своєму пристрасному устремлінні до істини він не боявся нічого» [17].

Проф. В. Шаян також із пієтетом дає критичну оцінку життя і творчості Г. Сковороди: «В житті Сковороди нема ніякої втечі від життя й від світу. Є завзята, щоденна героїчна борня за перемогу над злом особистої заскоружлості...Це невсипуща творчість нового, величного, щасливого, духовного життя Правдивого Чоловіка...» [95].

Один із найвидатніших представників діаспорної сквородиністики – Д. Чижевський, що написав близько п'ятдесяти праць про Г. Сковороду. Серед

них: розділи книжок «Філософія на Україні (спроба історіографії)» (Прага, 1926), «Нариси з історії філософії на Україні» (Прага, 1931), цикл статей «Сковородинські студії» у часописі «Zeitschrift für slavische Philologie». Його працю «Філософія Г. С. Сковороди» (Варшава, 1934) заслужено вважають фундаментальною для сквородиністики [94]. Д. Чижевський досліджує основи сквородинської антропології, метафізики, етики, гносеології, розмірковує про місце Г. Сковороди в мисленнєвій традиції Європи. Важливо, що більшість тез, сформульованих Д. Чижевським, стали базою для «сюжетів західної академічної сквородіяни» [85]: думка про те, що творчість філософа вельми пов'язана з містичною традицією; найяскравіші риси сквородинського «барокового стилю» – символізм, антитетичність; інтелектуальна спадщина Григорія Савича – «коментар» до Святого Письма.

Д. Чижевський у «Філософії Г. С. Сковороди» наголошує на символічному мисленні Григорія Савича: «Філософічний стиль Сковороди – це своєрідний поворот філософічного думання від форми мислення в поняттях до якоїсь первісної форми мислення – до мислення в образах та через образи. Він повертається від термінологічного вжитку слів до символічного їх ужитку. Сковорода приспособлює скарб філософічної термінології до свого стилю думання: поняття стають символами» [93, с. 47].

Симптоматично, що у вступі до «Філософії...» Д. Чижевський ставить такий діагноз сквородиністиці того періоду: «Таким чином, ми можемо з повним правом говорити, що Сковороду забули. Розуміється, значіння мисленника не можна міряти розмірами його впливу. Але ситуація така, що нашим часам довелося знову відкривати Сковороду» [93, с. 178].

Мабуть, найвагоміший здобуток західного сквородинознавства кінця ХХ століття – збірка «Григорій Савич Сковорода. Антологія критичних статей»,

видана Канадським Інститутом Українських Студій у 1994 році. У ній надруковані роботи К. Блек, Дж. Кляйна, О. Лаврова, Б. Рубчака, Ю. Шевельова.

Протягом 1920–30-х років видання про Г. Сковороду все активніше починають з'являтися в Німеччині, Франції, Польщі, Чехії, Румунії. Еміль Грігораш у вступі до перекладу нариса «Григорій Варсава Сковорода» А. Хашдеу зазначає: «Торік я довідався від одного приятеля, що в бергсонівській Сорбонні читаються лекції про українського філософа-містика Сковороду» [85]. У середині 1960-х років інтерес до постаті Григорія Сковороди закріплюється. З'являється низка нових збірників, дисертацій, перекладів текстів філософа, публікацій (В. Барки, Е. Вінтера, Е. фон Ердманн, Т. Закидальського, Д. Козія, М. Ласло-Куцюк, К. Митровича, І. Фізера, П. Паскаля, Ю. Русова, Ю. Шевельова).

Якщо ж повернутися в український контекст, за словами Л. Ушкалова, ідеї Г. Сковороди відігравали надважливу роль і в 1950–80-х роках. Культурно-політичний і духовний «резистанс» шістдесятників бере витoki у «філософсько-антропологічному світовідчуття», притаманному Г. Сковороді, за словами О. Кульчицького [30]. У цей період з'явилися вартісні публікації таких дослідників: О. Білецького, Б. Деркача, І. Іваня, Н. Коржа, С. Кримського, Л. Махновця, А. Ніженця, П. Охріменка, І. Пільгука, М. Поповича, В. Шинкарука, В. Шевчука. Серед важливим публікацій: «Григорій Сковорода. Біографія» (Київ, 1972) Л. Махновця, «На зламі двох світів. Розвідка про Г.С. Сковороду і Харківський колегіум» (Харків, 1970) А. Ніженця, «Філософія і стиль мислення Г. Сковороди» (Київ, 1983) І. Іваня. Перша повна збірка сквородинських текстів вийшла друком у 1961 році. А в 1973 році у видавництві «Наукова думка» видали двотомник «Григорій Сковорода. Повне зібрання творів».

А. Ніженець у книжці «На зламі двох світів» слушно підкреслила феномен впливу Григорія Савича на суспільство: «Вплив ішов не стільки від поезики

Сковороди, скільки від ідей, виражених у його творчості, від захоплення героїчною вдачею людини, що пронесла свої ідеї крізь життя, не приставши ні на які компроміси» [43].

Справжній поступ сковородиністики можна помітити в українській гуманітаристиці на початку 1990-х років. Зі здобуттям Незалежності інтерес до нашої культури тільки зріс, що увиразнило центральне місце Г. Сковороди на покуті українських традицій. Ідеться про вервечку нових матеріалів, присвячених любомудрові, з наукових конференцій, публікації в періодиці: «Київська старовина», «Мандрівець», «Київська старовина», «Слово і час», «Філософські обрії», «Сучасність». З'являються цінні видання: «Сковорода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали» (Київ, 1992), «Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність» (Київ, 2003).

У цей час Г. Сковороду також плідно вивчають у російські дослідники: «“Знаю людину...” Григорій Сковорода: Поезія. Філософія. Життя» Ю. Барабаша, «Три світи Григорія Сковороди» Л. Софронової, антологія «Духовний алфавіт. Григорій Сковорода й література його часу» [85, с.22]. У Європі й Америці теж поживалися дискусії про філософа: збірка «Григорій Савич Сковорода. Антологія критичних статей» (Едмонтон; Торонто, 1994), «Українська літературна цивілізація» (Рим, 1999) О. Пахльовської.

Образи «радянського» філософа, борця за свободу народу деактуалізуються. Відтак Г. Сковорода як релігійний мислитель, містик, посідає місце в ідейній лакуні, що виникла у сковородиністиці після розпаду Радянського Союзу. Провісниками цієї тенденції стали праці закордонних дослідників: М. Ласло-Куцюк, Е. Вінтера, Р. Піча, І. Фізера, Р. Цяпало. Співзвучні з ними видання вітчизняних учених: Л. Ушкалова, В. Шевчука, Т. Голіченка, В. Прокопенка, М. Слабошпицького, О. Мишанича, Д. Руденко, В. Шинкарука, Т. Бовсунівської.

І. Мойсеїв у праці «Храм української культури. Філософія семіосфери» проводить паралель між архетипно схожими типами української історії: ученим-кордоцентристом Г. Сковородою і степовим периферійником козаком Мамаєм [39]. Ідеї філософського мислення Григорія Савича органічно вплелися в українське національне відродження. Він став персонажем, навколо якого вибудувалася певна міфологія.

Науковці на цьому етапі сквородинських студій досліджують вчення Григорія Сковороди про «дві натури і три світи», «сродну працю», «кордоцентризм», «філософію щастя». Вони також розмірковують про самопізнання, теорію «істинної людини», цілісність образу Григорія Савича. До того ж, філософ надихає на вивчення питань: теософії, ідентичності, духовності, неопозитивізму. Значну увагу приділяють письменникові Г. Сковороді, що має неповторний художній світ зі своєю символікою, емблематикою, стилістикою: «Образи смутку в поезії Григорія Сковороди» Т. Бовсунівської, «Простір і колір як категорії художнього світу Григорія Сковороди» Л. Федорчука, «Барокова парадигма творчості» Т. Шевчука.

Поруч із висвітленням художньо-поетичних особливостей творчої спадщини дослідники аналізують мову текстів Г. Сковороди. Один з найбільш важливих блоків питань, що стосується лінгвістичного аналізу, пов'язаний із тим, що мова філософа стоїть на таких китах: церковнослов'янська мовна традиція, зросійщена народнорозмовна мова. Ю Шевельов вважає, що «мова Сковороди створена на українському субстраті особливим різновидом російської мови, відмінним від літературної мови Санкт-Петербурга чи Москви» [87]. Мову Г. Сковороди також вивчали відомі лінгвісти: П. Бузук, Ф. Жилко, М. Жовтобрюх, М. Наконечний, О. Синявський, В. Чапленко.

У 1993 році вийшли друком монографії «Нариси з філософії Григорія Сковороди» Л. Ушкалова та «У пошуках світової гармонії (Григорій Сковорода і

Юрій Клен: діалог через віки)», а в 1994 році – «Григорій Сковорода: Нарис життя і творчості» О. Мишанича та «Моральний подвиг Григорія Сковороди» П. Дяченка.

На самому початку двотисячних років щороку виходять монографічні дослідження Д. Тетериної, Н. Горбача, Д. Чижевського, Л. Ушкалова, Є. Гливи, М. Поповича.

Л. Ушкалов – один із наймаститіших сквородинознавців, вчений, що чимало зусиль поклав на вивчення багатогранності мислителя Г. Сковороди. У своїй праці «Сковорода та інші: причинки до історії української літератури» (2007) автор актуалізує низку важливих тез, заглиблюється в тексти Г. Сковороди й аналізує з погляду дотичності біблійної символіки або німецьких містиків до філософських універсалій Григорія Савича. Л. Ушкалов здійснює ще й текстологічний аналіз Творів Г. Сковороди, звертає увагу на огріхи, неправильно відтворені чи пропущені слова, звіряє тексти у виданнях філософа з його автентичними текстами. Л. Ушкалов досліджував символізм, художньо-поетичну образність та лексико-семантичний рівень тексту. Одне з найбільш відомих видань сучасності про Г. Сковороду має назву «Ловитва невловного птаха. Життя Григорія Сковороди» (2017) [83].

Непересічна праця, а якій можна побачити сміливість наукових пошуків, – «Пізнай самого себе». Неоплатонічні джерела в творчості Г. Сковороди» італійської дослідниці М.-Г. Бартоліні. Вона вийшла друком у 2010 році, а в українському перекладі з'явилася через сім років. Авторка має на меті представити певні аспекти філософії Григорія Савича, щоб розвінчати стереотипи, наприклад, про народний, несистематичний характер його рефлексії. «Метод, використаний українським письменником у виборі і ресемантизації своїх джерел, ґрунтується на критеріях свободи, що погано узгоджується з тотальною раціоналізацією» [4, с. 135].

Цікава монографія М. Максюті «Григорій Сковорода: стійкість пошуку» (2020), в якій осмислено актуальність ідей Г. Сковороди на сьогочасному цивілізаційному поступі України. Авторка як лейтмотив наводить слова любомудра: «Вільна воля передбачає вибір, цей же моральну здатність, що може пізнати добро, істину, досконалість, любити її й краще шукати» [34, Т. 2, с. 380].

Знову й знову виникає запитання: чому ціла плеяда інтелектуалів постійно, ось уже протягом кількох століть, повертаються до осмислення феномену Г. Сковороди, хоча багато досліджено й написано? В. Шевчук у дослідженні «Пізнаний і непізнаний Сфінкс. Григорій Сковорода сучасними очима» (2008): «Щось і, справді, є в цій постаті заворожуюче, притягальне...Чому до цієї постаті прикуто увагу вчених, чому не перестають вони досліджувати життя і творчість Григорія Савича? Чому він вабить мислячих людей?...А тому, що [Сковорода] зумів сказати щось таке сокровенне, що залишається в міжчассі, не старіючи і не бліднучи, тобто сказав про світ, про людину те, чого не сказали інші...А найголовніше – сам жив так, як учив» [97, с. 9].

Ще в 1934 році Д. Чижевський вказує на різнобічність підходів та поліфонізм оцінок життєвого шляху й творчості Г. Сковороди: «Може, ні про одного філософа у світі не висловлено таких розбіжних думок, як про Сковороду». Цю тенденцію можна спостерігати в кожному з періодів розвитку сквородинівських студій. Хтось називає мислителя хаотичним письменником, мудрецем, хтось сперечається про оригінальність думок філософа. Дехто говорить, що Г. Сковорода був дуалістом, матеріалістом і моністом в етиці. Тривають суперечки щодо релігійних поглядів мислителя: прибічним православної церкви чи релігійний скептик або сектант чи єретик.

Тексти Григорія Сковороди перевидають, дарують їм нове життя, вводять у нові контексти, текстологічні, семантичні й візуальні. Хіпстерське видання «Сковорода. Найкраще» (Terra Incognita, 2017) з ілюстраціями молодого

іконописця Д. Мовчана – це цілий арт-бук. Письменник А. Любка у передмові «Сковорода: гіпстер, езотерик, вегетаріанець» говорить про абсолютно сучасний образ Григорія Савича, близький до пересічного читача. За його словами, біографічна довідка про філософа у шкільній хрестоматії могла б бути такою: «Вегетеріанець, вільнодумець і недовчений студент (адже формально освіту так і не здобув, знову привіт сучасному тренду!), харизматичний викладач (нині б такого назвали коучем чи тренером), емоційний педагог, який міг учня назвати «свинською головою», неформал, який так і не під лаштувався від «нормальне» рутинне життя, русофоб, давінчіанець, що спав чотири години на добу...Серцелюб, але не серцеїд...» [63, с. 4-5]. Звичайно, в такому соусі, під яким хочуть подавати Г. Сковороду, вистачає міфів, однак певна романтизація і ребрендинг його постаті чудово вписують його в контекст зумерів і міленіалів.

Серед найвідоміших видань текстів Григорія Сковороди останніх років варто згадати «Байки харківські» від видавництва «Terra Incognita». Символічні ілюстрації Р. Романишина та А. Лесіва у чотириколірній гамі (зелений, білий, чорний, золотий), колажність, гострі геометричні елементи візуалу, розкидані по сторінках, чудово підкреслюють алегоричність байок Г. Сковороди [62].

Також одне з найпопулярніших видань Г. Сковороди останнього десятиліття – «Буквар миру» від «Клубу сімейного дозвілля» (2015). Це збірка вибраних текстів філософа, серед яких: байки, поезія, трактати, листи. До речі, вступне слово належить Л. Ушкалову.

До слова, Л. Ушкалов – автор ще одного непересічного яскравого видання – «Сковорода від А до Я» (2019) «Видавництва Старого Лева». Це своєрідна абетка-енциклопедія про життя і творчість Г. Сковороди. Надзвичайно цікаві й доречні ілюстрації Людмили й Володимира Стецьковичів занурюють у бароковий сквородинівський світ, тільки доповнюють оповідки про відомого мислителя.

На окрему згадку заслуговують твори інтерпретація образу Г. Сковороди в образотворчому мистецтві, кінематографі, графіці. Цікаво проаналізувати вплив різнобічного мислителя на письменників, скульпторів, композиторів, художників різних часів. Царина «літературно-мистецької» сквородиністики свідчить про внутрішні порухи митців, що спрагли духовно. А Григорій Савич – потужне джерело для мислетворчості й нових інтерпретацій.

Цікаво, що з нагоди 295-річчя від дня народження філософа навіть видали бібліографічний покажчик, в якому вміщені матеріали про визначних діячів культури й мистецтва, що надихалися ідеями Г. Сковороди у своїй творчості.

П. Тичина був переконаний, що « і сама постать Сковороди настільки глибоко увійшла у свідомість народу українського та митців його, що її беруть уже за центральну, за дієву особу в свої твори наші письменники та художники» [73, с. 216-217].

Літературні рефлексії ідей любомудра здійснюють письменники: М. Коцюбинський, Олександр Олесь, Н. Королева, П. Тичина, В. Симоненко, І. Драч, Д. Павличко, Ліна Костенко. Значний вплив можна простежити і в текстах діаспорних українців: Віри Вовк, Івана Багряного, У. Самчука, М. Шлемкевича.

П. Тичина присвячує Григорію Савичу книжку «Замість сонетів і октав» (1920), а також розпочинає роботу над поемою-симфонією «Сковорода», що за грандіозністю задумом повинна була б стати «українським «Фаустом» ХХ століття». У поемі, над якою письменник працював протягом двох десятиліть, «філософ- містик править за «прообраз» ідеолога комуністичної революції» [86, с. 245]. Л. Ушкалов зауважує: «Тичина у своєму прагненні тлумачити Сковороду «по-матеріалістичному» ставив усе з ніг на голову – вічна

сковородинівська матерія-ніщота ні з сього ні з того починає грати роль вічного Первня-Бога, а Бог стає ім'ям матерії...» [86, с. 248].

Г. Сковорода вплинув і на світовідчуття «п'ятірного грона» неокласиків. Ідеться про М. Рильського, М. Зерова, М. Драй-Хмару. У 1928 році Юрій Клен пише сонет «Сковорода», а в «Попелі імперій» апелює до «Саду Божественних пісень».

Покоління «шістдесятників» неодноразово зверталися до спадщини любомудра. Вдосталь посилянь до Г. Сковороди у творчості І. Драча. У своїй «Сковородіані» автор вдається до методу тайнописання, через образ філософа й розмисли про нього ніби висловлює своє зболене, сокровенне. Навіть через переклади текстів любомудра можна відчутти авторський неспокій:

Смертельні рани душі мені гнули,
Пекельні біди зашморг затягнули,
Тьма страхом дихала, о лютий люде!
О время люте!

«Сердечна печера Григорія Варсави Сковороди» [96, с. 110].

У 1970 році виходить друком роман-біографія А. Шевчука «Григорій Сковорода». Цей оригінальний текст ґрунтується на спогадах М. Ковалинського. Цікава концепія роману: в основі лежать дванадцять важливих фактів того, як «світ ловив» Григорія Савича. Архітектоніка роману побудована на дванадцяти частинах, себто сітях, кожні з яких – це окрема новела. Тексти є філософські роздуми, звертання до фольклору, уривки з віршів Г. Сковороди. Дуже цінними є філософсько-патріотичні мотиви в тексті.

У митцях живе потреба створювати просторові й візуальні твори, в яких осмислено постать Г. Сковороди. Відтак У 1959 виходить байопік «Григорій Сковорода» І. Кавалерідзе, що й до цього часу вважається одним із

найпопулярніших мистецьких продуктів, натхненних філософом. «Його карикатура на царат – доволі винахідлива, але народні маніфести пророків – плакатні та пласкі», – пише О. Ковальчук у своїй статті «Григорій Сковорода. «Червона казочка-комедія про українського прометея Григорія Сковороду» [24]. У фільмі актор О. Гай у ролі Г. Сковороди неодноразово з'являється в амплуа Прометея. Режисер показавлюбомудра атеїстом, якого вигнали з Академії за вільнодумство, а його конфлікт зі Стефаном Томарою наче виник через куркульство.

У 1976 році навпроти alma-mater філософа, себто будівлі Києво-Могилянської академії, з'явилася скульптура Г. Сковороди, створена І. Кавалерідзе. За задумом першого проєкту Григорій Савич мав бути босий, з хрестиком на шиї та Біблією під пахвою. Партія прибрала хрестик, замість Святого Письма лишила сумку, ще й взула в постоли. Однак аскетична бронзова постать на Контрактовій і досі лишається одним із найбільш відомих мистецьких втілень Г. Сковороди, де призначають побачення «біля Тефалю». Дуже слушно мистецтвознавця Д. Клочко висловилося про скульптора: «Кавалерідзе спробував йому наростити тіло, надати орлиного профілю. Це унікальний випадок, коли з міфологічної гравюри буквально витворили фізичний стрій Сковороди» [19].

До наших днів дійшла документальна стрічка «Відкрий себе», знята у 1972 році Р. Сергієнком. Це фільм про створення монументу, озвучений І. Миколайчуком.

Важливо, що образ Григорія Сковороди часто імпліцитно чи експліцитно закладений в героях радянських фільмів. Наприклад, той же культовий актор і режисер І. Миколайчук вдихає образлюбомудра у мандрівного філософа Фабіяна у кінострічці «Вавилон ХХ».

З'являються музичні інтерпретації текстів Григорія Сковороди. Наприклад, його сатиричний вірш «Всякому городу нрав і права» зазвучав голосом

Ніни Матвієнко, Дмитра Шапкіна, який створив хіп-хоп на класичні українські тексти. Гурт «Хорея Козацька» поклали на музику кілька поезій філософа, серед яких «De Libertate». У 2015 році з'явилася ціла радіостанція «Radio SKOVORODA».

Та й на театральному поприщі про Григорія Сковороду не забували. Серед найбільш цікавих постановок: «Благодарний Еродій» (Львівського театру ім. Леся Курбаса) (2015) «В саду світла» (київський театр «Міст» і театральний центр «Пасіка») (2016), «Per Se» (українсько-німецький танцювальний, пластичний проєкт за творами Григорія Сковороди та Іммануїла Канта) (2019).

Ці мистецькі продукти свідчать про діплогізм Г. Сковороди і його мультикультурність, міждисциплінарність. Філософію мислителя можна перекодувати в будь-які візуальні системи й віднаходити нові сенси та паралелі в часових та інтелектуальних дискурсах.

XXI століття подарувало нові підходи до осмислення масштабного феномену Г. Савича. Варто згадати пригодницький роман «Усі кути трикутника. Апокриф мандрів Григорія Сковороди» (2012) В. Єшкілева. Це квазібіографія філософа, постмодерний роман, в якому автор деканонізує, навіть примітивізує образ Григорія Савича, за словами Т. Трофименко. Літературна критикиня резюмує: «Чого, вочевидь, не передбачала частина читачів, то це того, що Сковорода постане у ролі шпигуна, бісексуала, учасника змов та оргій (заспокойтеся, останні йому геть не сподобалися)» [74]. На її думку, автор майстерно вибудовує фабулу, він уважний до деталей, вправно змальовує колорит примхливого барокового XVIII століття.

Хочеться запитати: «А що ж там зі сквородиніським візуалом?». Ще М. Костомаров пригадує: «...Мало можна указати таких народних лиц, каким был Сковорода, и которых бы так помнил и уважал народ. На всем пространстве

от Острожска (Воронежской губ.) до Киева, во многих домах, висят его портреты...» [26 с. 176-179]. Тобто певний візуальний образ постаті філософа був сформований ще у ХІХ столітті.

У радянські часи існував міф, що в Москві є прижиттєвий портрет філософа. Перші харківські видання ХІХ столітті посилалися на гравюру з портрета Г. Сковороди. Це був образ вічного студента з книжечкою та білим комірцем [19].

За життя Григорія Сковороди було написано тільки один його портрет, автор якого харківський художник Г. Лук'янов. Однією з найкращих копій цього портрета вважають картину невідомого художника, що зберігається Меморіальному музеї Григорія Сковороди в місті Переяслав-Хмельницький. Серйозне, вдумливе обличчя 40-річного філософа. Варто зауважити, що живописці й ілюстратори тяжіють до «омолодження» образу мислителя, на противагу інтерпретації Кобзаря в масовій культурі. Перші фантазії на тему сквородіани почали з'являтися наприкінці ХІХ сторіччя. Згадати хоча б портрет молодого філософа з сопілкою, що належав родині колекціонерів Безобразових.

Зовсім по-іншому зображують Григорія Савича у ХХ сторіччі. У 1923 році М. Жук створює своє зображення філософа. Він ніби додає кілограмів любомудрові, так би мовити, отілеснює його. Колористика в техніці Гризайль, плавність і розважливість ліній ніби вдихають спокій і гармонію в портрет мислителя.

За кілька років до цієї картини І. Падалка створює гравюру (1920) зі Г. Сковородою, що за тональністю перегукується з полотном М. Жука. З часом портрети любомудра обростають деталями, їх вписують у пейзажі, граються з сюжетами. Таку тенденцію висловлює, до прикладу, і картина шістдесятника В. Губенка (1969 р.), де неможливо не помітити схожість Григорія Савича та

козака Мамаю, і барвисте полотно нашого сучасника Б. Ткачика, на якому зображений обшир філософської думки і певна наївність.

Одне з найвідоміших зображень Григорія Сковороди – панно монументалістично-шістдесятниці Г. Севрук, на якому філософ зображений в повний зріст під деревом пізнання і тримає в руках Святе Письмо.

Порівняно з традиційними зображеннями Г. Сковороди вельми смілими й дискусійними можна вважати образи, що породжують уми сучасних малярів.

Художниця та ілюстраторка М. Рудська створила власного казкового Г. Сковороду для інтернет-сайту з академічним виданням творів філософа, яке Л. Ушкалов переклав українською мовою. Ілюстраторка розповіла, що відчула Григорія Сковороду представником індивідуальної, особистісної свободи. Відтак головним символом для зображення філософа М. Рудська обрала кеди, що уособлюють сучасну мобільність і свободу від розкоші [82, с. 49].

Деякі інтерпретації образу Г. Сковороди були надзвичайно епатажними й вигадливими У 2017 році О. Ройбурд представив свій виставковий проєкт «Галантна доба Просвітництва». До серії іронічних портретів-пейзажів із зображенням філософів увійшла картина «Сковорода в саду божественних пісень». О. Ройтбурд і Григорія Савича переодягнув у ціанові панталони, дав у руки музичний інструмент і посадив поруч із чудернацькими пеліканами й павичами. Художник перетворює історичний наратив на грайливу белетристику. Можливо, він вдався до перенесення філософа в антураж французького рококо, оскільки Г. Сковорода мав псевдонім Мейнгард, що дешифрується як «Mein Gart», тобто «Мій сад». Цікаво, що міждисциплінарний філософський зв'язок протягом багатьох років поєднуватиме Г. Сковороду й О. Ройтбурда.

Звичайно, сучасну українську візуальну культуру неможливо уявити без Григорія Сковороди в образі героя Пікачу, якого намалював А. Єрмоленко, без

любомудра в рожевому худі авторства О. Грехова, без іронічного портрету велетня-Сковороди зі сковорідкою в руці С. Майдукова, без графіті з «язикатим» філософом на стінах Київського політехнічного інституту або ж без мему «Фільм Стівена Спілберга: „Впіймай мене, якщо зможеш“ ».

Молодь залюбки купує шопери та світшоти від арт-платформи «Vidro та бренду «Мармур», які по-своєму реактуалізують філософію письменників і мислителів, зокрема пропонують «сковородинівські» слогани: «Любов виникає з любові. Коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю», «Я зловив світ», «People suck», «Світ у тобі».

Отже, сучасні митці застосовують нові стратегія для переосмислення феному Г. Сковороди в медіа-просторі. Вони не тільки повторюють традиційні наративи, а й апелюють до атрибутів і трендів сьогодення. Відтак ідеться про свободу реінтерпретації канонічних постатей, сміливість помістити національні типи й героїв у метамодерні контексти. Чому Г. Савич такий актуальний саме сьогодні? В чому проявляється його близькість до українців тепер? І який запит на Г. Сковороду було сформульовано до його 300-річної річниці з дня народження?

1.2. Запит на Г. Сковороду в сучасності

Дискусії навколо постаті Г. Сковороди не вщухають досі. Теми досліджень та обговорень все більше стосуються актуальності й сучасності Григорія Савича. Так до 290-річчя з дня народження філософа у стінах Навчально-наукового інституту філології КНУ збиралися літературознавці, лінгвісти й філософи в рамках проєкту «Українська гуманітаристика: діалог між Сходом і Заходом», аби поміркувати й відповісти на питання «Ким Григорій Сковорода є для сучасної української культури?». Серед представників інтелектуальної спільноти були присутні: літературознавці Леонід Ушкалов і Микола Корпанюк, докторка філології, дослідниця мови Г. Сковороди Лідія Гнатюк, ілюстраторка й науковця Марися Рудська, письменник Юрій Іздрик.

Науковець М. Корпанюк зазначив, що «духовні авторитети ніколи не можуть стати спримітизованими», тому потрібно популяризувати Григорія Сковороду. Ректор Інституту філософії НАН України М. Попович у центрі дискусії означив проблему ідентичності. Наріжним каменем світогляду Григорія Савича дослідник називає «людину як вільну істоту, вільну від дріб'язкових правил. Зрештою, коли стає все руба, всі питання історичні, то ми маємо бути готовими пожертвувати всім матеріальним достатком. Але ми не можемо пожертвувати людськими цінностями, яких ніхто не вчить, але які у нас мають бути в крові» [82, с. 49].

Ідея свободи стала однією з домінантних у сприйнятті Г. Сковороди творчими людьми. Це можна було почути не тільки з вуст художниці М. Рудської, а й письменника Ю. Іздрика: «Випадаючи з патріотичного іконостасу та залишаючись потужним незалежним брендом у попкультурі на кшталт Че Гевари, Сковорода зі своїм топ-директ-слоганом “Світ ловив мене, та не

впіймав” потрапляє просто в трендову соціопатію притомних сучасників. Пошуки особистої свободи й позитивної самоідентифікації, підважування соціальних і ціннісних ієрархій, духовне й інтелектуальне дистанціювання від соціуму аж до хікікоморії – все це притаманне Григорію Савовичу так, як би він був нашим сучасником, працював айтішником, сповідував постліберальні цінності, користав з айпаду і, звичайно ж, був хіпстером і хакером» [82, с. 50].

Роки йдуть, а питання актуальності й важливості українських героїв досі лишаються відкритими. Напередодні 300-ої річниці з дня народження Г. Сковороди суспільство знову замислилося: «А який же запит на Григорія Савича сьогодні?». Для того, щоб намацати відповідь в рамках цієї роботи було проведено невелике медіа-дослідження.

Якщо ввести в пошуковій стрічці «Запит на Г. Сковороду до 300-літнього ювілею», з’являється велика кількість статей на різних сайтах. Однак серед цієї павутини думок можна виокремити одну, магістральну, яка повторюється на багатьох порталах. Це думка про те, що Григорій Сковорода у ці складні часи національних випробувань втілює концепт свободи для суспільства.

До прикладу, на сайті Донецької обласної адміністрації у статті «Запит на Сковороду» йдеться: «У час, коли свобода нашої країни вкотре під загрозою, розуміння власної культурної ідентичності, переосмислення історичної спадщини, плекання особистої та національної свободи особливо важливі. Шлях українців до свободи — довгий і тернистий. Переконані, що ми до неї прийдемо по-справжньому лише тоді, коли кожен українець знайде її в собі. Віримо, що такі важливі постаті, як Сковорода, допоможуть кожному відчутти актуальність його ідей і відіграють важливу роль у нашій національній ідентичності». Себто великий філософ стає виразником національного зерна в прагненні до свободи».

Міністерство культури та інформаційної політики також у своїй національній кампанії «Світ Сковороди» зацентувала на наративі свободи: «Попри спроби імперії знищувати нас голодом, цензурою та зброєю, ми залишаємось вільним народом. Адже навіть у найтемніші часи, як тоді, так і зараз, свобода – це світло, що перемагає темряву!».

«Свобода для українців була і залишається визначальною цінністю. Сковорода фактично є її уособленням для нас. Тому 300-річчя філософа особливо цінне і важливе нам, сьогоднішнім, з огляду на загрозу нашій свободі в ці дні», – також підкреслює значення концепту свободи Г. Григоренко, заступниця міністра [58] .

Натомість у статті на порталі «Укрінформ» Редько Д. у статті Григорій Сковорода. 3 грудня - 300 років від дня народження Вільної Людини» (3 грудня 2022 року) зосереджує увагу на важливості саме внутрішньої особистісної свободи, апостолом якої був і є для нас сьогодні Григорій Савич:

«Обрати свободу, незалежність від зобов'язань, а отже можливість щодня і щогодини наражатися на образи, нерозуміння, відчуження суспільства – сміливий крок навіть у наші часи, що вже казати про відстань у триста років... Обираючи мандри як спосіб життя, людина свідомо обирала злидні і голод. Це й була плата за Свободу – звісно, не завжди достатня, але точно – необхідна.

Знаменита діжка Діогена та блукання Сковороди – зречення від привабливого світу, але не у якості страждальця та мученика, якому неодмінно воздається, а як прагнення до свободи вчинків та думок, не пов'язаних з матеріальними благами» [56].

Сьогодні актуальне питання індивідуального самовираження. Г. Сковороду нині називають гіпстером, дауншифтером, нонконформістом, отже, бунтівником проти масового, того, що нав'язане суспільними догмами.

На порталі «Радіо Сковобода» у статті «Філософ свободи». Григорій Сковорода і в 300 років є дуже сучасним» Р. Хотин також зосереджується на індивідуальній свободі, виразником якої став любомудр. Автор посилається на тезу професорки філософії з Харківського Національного педагогічного університету імені Сковороди, М. Култаєвої: «Сковорода – це філософ свободи і життєтворчості. Він – для кожної людини. У нього є поради, як бути нещасливим і як бути щасливим, який шлях обирати» [90]. Г. Сковорода – це про вибір помислів і прагнення, культури, помилок, ідеології зрештою.

У цій статті також наведено слова А. Любки, що тільки підкреслює попередню тезу: «Що крутого в цій фразі – він сам керував своїм життям. Навіть він сам собі вирішив коли помре, сам викопав могилу, ліг і попрощався з цим світом. Тобто, він сам керував своїм життям і не дозволяв моді, трендам, якимось пануючим законам того часу визначати його стиль думання. Він не гнався за званнями, багатством, визнанням чи якоюсь кар'єрою. Тобто, це була людина, яка жила для себе, кайфувала і водночас розумілася на житті» [90].

В інтернет-виданні «Лівий берег» у листопаді 2022 року В. Кириленко опублікував статтю під назвою «Григорій Сковорода: 300 років вільний». Автор апелює до думки М. Поповича, який сказав, що «зухвала незалежність особистості» була головною у філософії Г. Сковороди. Це те, що українці відчують у його спадщині зараз.

Цікаво, що В. Кириленко вказує на ще одну грань національної свободи – гідність: «Дивовижно, але інший великий український філософ – Мирослав Попович, задовго до Революції Гідності написав: «Філософія Григорія Сковороди – це філософія ГІДНОСТІ як основної засади життя». І люди на українському Майдані стояли саме за Гідність як основу особистого та суспільного життя. Тому цілком закономірно, що російські окупанти у безсилій люті у травні цього року розстріляли саме Музей Сковороди на Харківщині та

місце його упокоєння: вони цілили ракетами у Сковороду як в уособлення нашої колективної української гідності» [22].

Концепт свободи такого яскраво виявляється у виданнях, що вийшли друком до ювілею Григорія Сковороди, зокрема в праці «Сковорода. Самовладання» Тараса Лютого («Темпора», 2022). Тарас Лютий зазначає, що живучість будь-якого феномена зазвичай оцінюється за його належністю до декількох вимірів культури, приміром, високої і популярної. Григорій Савич підтверджує цю тезу, оскільки його інтелектуальна практика ось уже кілька століть поспіль стає предметом обговорень в науковому дискурсі й культурно-мистецькому, відтак розмислюють про філософа і дівчина, що носить футболку з написом «Я зловив світ», і маститий сквородинознавець, який робить текстологічний аналіз трактатів філософа.

«Сковорода. Самовладання» – це ще одна спроба погляду на Г. Сковороду з різних ракурсів: літературно-філософського, біографічного, соціокультурного. «Концептуально все в ній об'єднує ідея самовладання, що є, на мою думку, визначальною для світогляду Григорія Савича», – зазначає автор [33, с. 25] . Він аргументує це тим, що природно для людини покладатися на чинники, що стають певним опертям у духовних і прагматичних потребах. А життя любомудра припадає саме на XVIII ст., яке в українській історії стало періодом згортання громадянської свободи. «Філософ висуває не загальну..., а індивідуальну програму, яка передбачає створення філософсько-антропологічного й освітньо-педагогічного проекту становлення особистості» [33, с. 26].

Тарас Лютий неодноразово підкреслює свободолобство Г. Сковороди через апеляцію до соціально-історичного барокового контексту, а також думок різних інтелектуалів і дослідників. До прикладу, він пригадує такі слова В. Горського: «Для Сковороди в притаманному йому прагненні до свободи і

щастя суттєвим було усвідомлення того, що бажаної мети можна досягти на шляху до заглиблення в себе, у прагненні до найпотаємніших, сердечних глибин власного «я»» [33, с. 124].

Тарас Лютий також погоджується з думкою про бунтарство й зовнішній прояв свободи філософа. Він охрещує Григорія Савича маргіналом та аутсайдером, що опиняється в андеграунді [33, с. 296]. А стосовно осмислення духовної іпостасі філософа-богослова Тарас Лютий погоджується з Е. Фьольклем: «Наукраца оцінка – бачити в ньому релігійного мислителя, який у своїх основних принципах, безперечно, залишається в рамках ортодоксії, проте подекуди претендує на повну інтелектуальну свободу» [33, 482].

Тарас Лютий акцентує увагу на актуальності Г. Сковороди, однак підкреслює, що його філософія націлена на дію та активність реципієнта: «Нерідко складається враження, нібито від Сковороди очікують якоїсь універсальної думки, і бажано б такої, яка надається до застосування в реаліях сьогодення, та ще й поширюється на всі випадки життя. Але чому цього жадають лише від нього, невже мислення не є і нашим завданням?» [33, с. 24].

На важливості мисле творчості й індивідуального переосмислення феномену Г. Сковороди наголошує упорядник видання «Сковорода і Ми» («Саміт-книга», 2022) О. Доній: «Сковорода цієї збірки – це не минуле, це не повторення дещо вже заялжених сентенцій, які поволі стають штампами. Ні, Сковорода цієї книги – це спонукання до думки, це рефлексія, це мислетворчість. „Сковорода“ – це „Ми“, „Ми“ – це „Сковорода“» [64, с. 8].

Це видання цінне тим, що поєднує тексти не фахових сквородинознавців, а українців з різних сфер діяльності й уподобань: істориків, літераторів, журналістів, мистецтвознавців, політиків, волонтерів, військових. Це мисленнєвий мультидисциплінарний колаж, толока, в якій кожен автор

осмислене масштаб Григорія Сковороди, пропускаючи через свій досвід, свою маленьку історію. Відтак на сторінках видання можна прочитати драматичний етюд бізнесмена Гаріка Корогодського, що називає філософа «крашем Божим», історію керівника Антарктичного центру, Євгена Дикого про «намет під Тефалем» чи щоденникову сповідь про те, як Григорій Савич захопив у своє «Кільце» журналістку й публіцистку Ларису Мудрак.

Автори статей у збірці неодноразово апелюють до поняття свободи в інтерпретації філософських поглядів Г. Сковороди. Досить несподівана тема статті О. Гуменної (ректорки Академії сучасного мистецтва ім. Сальвадора Далі) «Чому може навчити Сковорода сучасні бізнес-еліти України», в якій авторка говорить про креативну економіку як епоху свободи й говорить, що Григорій Сковорода «перетворився на певний символ – не лише суто життєвої філософії, а й символ свободи, вільнодумства, пошуків, себе в цьому світі, пошуків любові та щастя» [64, с. 22].

А Д. Дроздовський у статті «Піднімись у небеса»: мандрівні вертикалі Григорія Сковороди» пов'язує ідею мандрів зі свободою, що вельми гостро була оприявлена в період пандемії: «Для Сковороди мандрівне життя – це нескореність, це вихід за межі форм несвободи» [64, с. 47].

Цікаво, що міждисциплінарний штрих у видання додають роботи О. Ройтбурда з циклу «Ілюстрації до творів Григорія Сковороди» (1987), якими ілюстровано збірку. У виданні є стаття мистецтвознавиці І. Тофан під назвою «„Расположение красок – то сила“. Творчість і постать Григорія Сковороди в мистецтві Олександра Ройтбурда», в якій авторка розмірковує про зв'язок філософа й живописця, перекодування однієї образної системи в іншу.

До слова, праці, про які йшлося, є літературними проектами в рамках вшанування 300-річчя з дня народження Григорія Сковороди. Варто сказати, що

повномасштабне вторгнення завадило втіленню деяких інших ініціатив, наприклад, проведенню сквородинівського книжкового ярмарку на Контрактовій або ж встановленню фонтана «Нерівна всім рівність» одеського скульптора М. Реви. Проте вийшло реалізувати велику кількість інших проєктів і подій.

Зокрема йдеться про виставковий мистецький проєкт «Світ Сквороди» в рамках однойменної національної кампанії від Міністерство культури та інформаційної політики України, комунікаційної агенції Postmen та Національного центру «Український Дім». Організатори проєкту наголошують на концепті свободи, навколо якого виник запит на Г. Сквороду сьогодні.

Куратор виставки, Єген Стасіневич формулює це так: «Григорій Савич присутній у нашому житті на дальньому тлі – у вигляді купюри, кількох афоризмів, міфологізованого портрета. Нашим завданням було зробити простір, в який хочеться зайти, побути в ньому і спробувати зрозуміти, що для вас Скворода. Слоган проєкту – «Світло свободи перемагає темряву». Це і блекаутні екскурсії при світлі ліхтариків, і контекст сучасної війни, і те, що проживав Григорій Савич у XVIII століття, коли імперія поглинала українські землі, права і вольності її мешканців».

Галина Григоренко (заступниця міністра культури та інформаційної політики) теж акцентує на важливості сучасного сприйняття Любомудра:

«Свобода для українців була і залишається визначальною цінністю. Скворода фактично є її уособленням для нас. Тому 300-річчя філософа особливо цінне і важливе нам, сьогоднішнім, з огляду на загрозу нашій свободі в ці дні» [42].

У виставково-експериментальному проєкті «Скворода на межі світів» у Національному музеї Тараса Шевченка організатори виставки теж апелюють до свободи як наріжного каменя у сприйнятті філософії Григорія Савича. Це

простір вільної рефлексії про тексти й сенси філософа, інтерактивна виставка, де з мозаїки думок відвідувачів, навіть найбільш несподіваних або ж тривіальних, мистецьких паралелей твориться образ канонічної фігури в нашій культурі.

Г. Сковорода у XXI столітті – це й імерсивна вистава «СКОВОРОДІЙСТВО», в якій текст дійства – мікс текстів філософа та повідомлень із соцмереж. Що це, як не свобода в інтерпретації канонічних текстів? Варто сказати, що і фестиваль «300 хвилин про Сковороду», і музичний проєкт барокової музики «Сквот божественних пісень», і театральний проєкт «САД Божественних Пісень» – це ніщо інше, як наша колективна реактуалізація сквородинівського «de libertate».

Отже, як слушно сказав Л. Ушкалов, ми шукаємо у Г. Сковороді різне: «предтечу хіпі» – Юрій Андрухович, «постмодерну театральність» – Володимир Єшкілев, «ризоматичність» – Юрій Іздрик або ж «ту domeжну повноту буття», яку Оксана Забужко називає «третім рівнем свободи».

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Отже, в підрозділі «300 років поступу сквородиністики та формування іміджу Г. Сковороди в культурно-мистецькому середовищі» йдеться про дослідження і сприйняття постаті Григорія Сковороди протягом різних історичних етапів. Постать любомудра вивершує добу Бароко в українській культурі, зокрема філософії та літературі.

Сквородиністика бере свої витоки з біографії філософа М. Ковалинського та праці В. Масловича «О басне и баснописцах разных народов» (Харків, 1816). На початку ХІХ століття спадщину Григорія Савича досліджують: Г. Гес де Кальве, І. Вернет, І. Срезневський, Г. Квітка-Основ'яненко, А. Мацкевич.

У цей час з'являються перші дискусії щодо трактування образу філософа. До прикладу, полеміка між дослідниками А. Хиждеу та І. Срезневським. Або довге словесне протистояння між М. Костомаровим і В. Крестовським на сторінках журналу «Основа».

Григорій Сковорода приваблює дослідників і як національний тип, про що говорять С. Лаврецький, М. Петров, М. Сумцов.

Інтерес до сквородиністики зростає на початку ХХ сторіччя. Варто виокремити працю В. Ерна «Григорій Савич Сковорода. Життя й наука» (Москва, 1912), в якій автор називає філософа зачинателем російської релігійної філософії, а його вчення глибоким та оригінальним.

Постать Григорія Сковороди викликає в дослідників амбівалентні думки й оцінки. Феномен любомудра надихає на свободу трактувань.

Науковець Л. Ушкалов говорить про «сквородинство» як важливий аспект українського національного Відродження початку ХХ століття.

Сковородиністика зазнає поступу: до 200-ої річниці з дня народження філософа з'являється багато нових праць авторства: С. Єфремова, О. Дорошкевича, С. Русової, М. Возняка, М. Яворського. За словами В. Петрова, виходить друком «енциклопедія сквородознавства» – «Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода» Д. Багалія (Харків, 1926).

З'являються нові погляди в розумінні філософії Г. Сковороди. Відтак В. Петров у статті «Григорій Сковорода: спроба характеристики» розмірковує про психологію мандрівника й окремішності.

Під прицілом цензури й ідеології в радянські часи образ мислителя все частіше критикують. Наприклад, Г. Шпет в «Очерках развития русской философии» називає Г. Сковороду «удавано народним філософом» і навіть ставить під сумнів його авторитет як філософа. У плакатних заангажованих статтях Григорія Сковороду профанізують, роблять народним борцем з експлуататорськими класами й антиклерикалом.

У 1930–40-х роках в дослідників на Заході зріс інтерес до сквородинівських студій. Серед них В. Зеньківський, В. Шаян та Д. Чижевський. Д. Чижевський – один із найвідоміших представників емігрантської сквородиністики. Його праця «Філософія Г. С. Сковороди» (Варшава, 1934) стала фундаментальною для осмислення Г. Сковороди. У 1960-х роках з'являється низка нових збірників і видань (В. Барки, Е. Вінтера, Т. Закидальського, М. Ласло-Куцюк, І. Фізера, П. Паскаля, Ю. Русова, Ю. Шевельова).

Ідеї Г. Сковороди відігравали велику роль для «шістдесятництва» у 1950–80-х роках. Виходять друком нові тексти Б. Деркача, Н. Корж, Л. Махновця, П. Охріменка, М. Поповича, В. Шевчука. А. Ніженець переконаний, що вплив ішов від «захоплення героїчною вдачею людини, що пронесла свої ідеї крізь

життя, не приставши ні на які компроміси» На початку 1990-х років також відбувається поступ сковородиністики українській гуманітаристиці.

Образ «радянського» філософа деактуалізують. На новому етапі досліджень Г. Сковороди аналізують вчення про «сродну працю», «два світи і три натури», «кордоцентризм», «самопізнання». Також важливі лінгвістичні дослідження, над якими працюють: Ф. Жилко, М. Жовтобрюх, М. Наконечний, О. Синявський, В. Чапленко.

Один із найвідоміших сучасних сковородинознавців – Л. Ушкалов. Він аналізує художньо-поетичну образність, лексико-семантичний рівень і символізм у текстах Григорія Савича. Серед важливих текстів дослідника: «Сковорода та інші: причинки до історії української літератури» (2007), «Ловитва невловного птаха. Життя Григорія Сковороди» (2017).

Також у сучасній сковородиністиці варто виокремити працю М.Г. Бартоліні «Пізнай самого себе». Неоплатонічні джерела в творчості Г. Сковороди», в якій авторка розвінчує певні міфи, і видання М. Максюті «Григорій Сковорода: стійкість пошуку» (2020), в якому осмислено роль вченнялюбомудра на сучасному етапі цивілізаційного поступу України.

Таке розмаїття досліджень про Г. Сковороду свідчить про багатоголосся інтерпретацій. Д. Чижевський припустив, що ні про одного філософа немає таких розбіжностей у судженнях.

Найпопулярніші видання текстів Г. Сковороди: «Сковорода. Найкраще» (Terra Incognita, 2017), «Байки харківські» (Terra Incognita, 2019), «Буквар миру» («Клубу сімейного дозвілля» 2015). Також заслуговує уваги абетка-енциклопедія про життя Г. Сковороди – «Сковорода від А до Я» («Видавництва Старого Лева», 2019), автор якої Л. Ушкалов.

Важливо осмислювати Григорія Сковороду і в міждисциплінарному дискурсі. До нього у своїй творчості зверталися письменники, скульптори, художники, режисери. П. Тичина присвятив філософові книжку «Замість сонетів і октав» (1920) і поему-симфонію «Сковорода». Ю. Клен теж апелює до постаті Григорія Савича у сонеті «Сковорода» та в «Попелі імперій». Не тільки неокласики, а й шістдесятники звертаються до любомудрового джерела, як це робить І. Драч у своїй «Сковородяні». У 1970 році виходить друком роман-біографія А. Шевчука «Григорій Сковорода» за спогадами М. Ковалинського.

Окрім словесного осмислення, Г. Сковорода спонукає і до пластичного, і кінематографічного. Одні й найвідоміших мистецьких продуктів, що втілюють традиційний образ Г. Сковороди, стали байопік «Григорій Сковорода» 1959 року та скульптура Григорія Савича біля Києво-Могилянської академії (1976). Авторство обидвох належить І. Кавалерідзе.

Творчість Варсави пропустили й через аудіальне мистецтво. Згадати хоча б переспіви його «Всякому городу нрав і права» чи покладені на музику поезії філософа від «Хореї Козацької». Та й театральне мистецтво не відстає. Серед театрів, що бралися за осмислення постаті Григорія Сковороди: Львівський театр ім. Л. Курбаса, київський театр «Міст», театральний центр «Пасіка».

У ХХІ з'вилось багато цікавих проєктів, у яких Г. Сковороду подають під новими соусами, крізь призму нестандартного бачення. У романі-квазібіографії «Усі кути трикутника. Апокриф мандрів Григорія Сковороди» (2012) В. Єшкілев деканонізує вивищений образ любомудра.

Серед найбільш цікавих традиційних візуальних інтерпретацій: портрет Г. Сковороди авторства М. Жука, гравюра І. Падалка, картина В. Губенка. Також візуально зображувала Григорія Сковороду Г. Севрук на своєму панно. М. Рудська створила казкового дитячого Г. Сковороду й наголосила, що відчула

в ньому особистісну свободу. О. Ройтбурд на картині «Сковорода в саду божественних пісень» помістив філософа у вигадливий світ французького рококо.

А сучасний медіапростір неможливо уявити без образів Сковороди-Пікачу (А. Єрмоленко), хлопця в рожевому худі (О. Грехов) чи самоіронічного велетня зі сковорідкою (С. Майдуков) і без мерчу зі сковородинівськими наративами від бренду «Мармур» та арт-платформи «Vidro».

У другому підрозділі «Запит на Г. Сковороду до 300-річного ювілею» зосереджено увагу саме на питанні «Який запит на Г. Сковороду сьогодні?».

Ще напередодні святкування 290-річного ювілею філософа дослідники обговорювали актуальність любомудра в сучасності. Як приклад наведено конференцію в Навчально-науковому інституті філології КНУ в рамках проєкту «Українська гуманітаристика: діалог між Сходом і Заходом». М. Попович у центрі дискусії означив ідентичність. Магістральною також окреслили тему особистісної свободи, про що зазначили і письменник Ю. Іздрик, і художниця М. Рудська.

У результаті невеликого медіадослідження з'ясовано, що на різних інтернет-порталах зазначають про важливість концепту «Свобода» напередодні святкування 300-річчя з дня народження Г. Сковороди. Йдеться про статті на таких ресурсах: офіційна сторінка Міністерства культури та інформаційної політики, «Укрінформ», «Радіо Свобода», «Лівий берег», офіційний сайт Донецької обласної адміністрації.

Аналіз нових літературних видань, що вийшли друком до ювілею Г. Сковороди, теж свідчить про наявність запиту «Свобода». Відтак на цьому акцентує Тарас Лютий у видання «Сковорода. Самовладання» («Темпора», 2022), який обирає для своєї праці концепцію самовладання і розмірковує про актуальність Варсави.

У збірці «Сковорода і Ми» («Саміт-книга», 2022) за принципом свободи мислетворчості упорядковано серію есеїв про Григорія Сковороду, автори яких – не сковородинознавці, а представники різних професій і напрямків. У виданні є статті, в яких сковородинівське питання свободи виринає абсолютно в несподіваних, але практичних контекстах.

У багатьох проєктах та ініціативах, що виникли до 300-річного ювілею, можна відчувати прагнення організаторів відреагувати на суспільний запит. Про це зазначають Є. Стасіневич (куратор виставки «Світ Сковороди») та Г. Григоренко (заступниця міністра культури та інформаційної політики). У виставковому проєкті «Сковорода на межі світів» акцентують увагу на свободі переосмислення, сприйняття, інтерактивності, можливості стати справжньою частиною філософії Г. Сковороди. До слова, і в інших музичних, театральних, перформативних проєктах відчувається, що реактуалізація постаті й творчості Г. Сковороди пролягає сьогодні через шлях свободи.

РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ КАТАЛОГ, ПРИСВЯЧЕНИЙ 300-ЛІТТЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Г. СКОВОРОДИ

Блок 1: Виставкові проєкти

1. *Виставковий мистецький проєкт «Світ Сковороди» (див. Додаток 1)*

Тривалість: з 3 по 11 грудня 2022 року.

Місце: Національний центр «Український дім», вул. Хрещатик, 2.

Організатори: Міністерство культури та інформаційної політики України, Державне агентство України з питань мистецтв та мистецької освіти разом із комунікаційною агенцією Postmen, Національний центр «Український Дім».

Посилання на сайт проєкту: <https://skovoroda300.org/about/>

Підготовка проєкту: айдентику проєкту «Світ Сковороди» розробив переможець мистецького конкурсу Міністерства культури та інформаційної політики України – комунікаційна агенція Postmen у партнерстві з літературним критиком Євгенієм Стасіневичем.

Перед початком роботи над створенням айдентики комунікаційна агенція Postmen провела дослідження про Григорія Сковороду. Попри те, що 99, 5 респондентів знають про філософа, але їхнє сприйняття досить стереотипне. Виявилось, що українці асоціюють Сковороду з кліше «мандрівник», «філософ», «аскет», фразою «Світ ловив мене, та не впіймав».

Задля того, аби наголосити на «багатосвітності» Григорія Сковороди та його резонуванні з сьогоденням, разом з агенцією Postmen було розроблено спеціальну візуальну комунікацію до 300-річчя від дня народження письменника та мислителя. Щоб візуально розкрити світ Сковороди, творці айдентики зробили брендбук з різними комбінаціями логотипів, образів, шрифтів [58].

Як висловився CEO комунікаційної агенції Postmen – Ярослав Ведмідь:

«На головній версії логотипу ви побачите пташечку, яка сидить за спиною Григорія Савича. Пташка в його розумінні – це ідея пізнання творчості та світу. Того самого світу, який ловив Сковороду, та не спіймав. І це так само про ідеї, які можна спостерігати, але так ніколи і не звернути на них увагу».

Анна Сенюк, авторка айдентики, Head of Creative Postmen, наголосила: «Щоб надати глибини та контексту життю та творчості Григорія Сковороди ми оточили образ об'єктами з його літературного здобутку, творчості та життєвого шляху. Ідея айдентики полягає у створенні збірного образу, який поглиблює визначення філософа та передає багатозаровість його постаті. Викликом було створення певного візуального компромісу – врахувати вподобання різних аудиторій. А за допомогою графіки я намагалася передати крафтовість, ручну працю та близькість до людей».

Експозиція:

На стінах основного залу були розміщені таймлайни з ключовими подіями XVIII століття, що відбулися в Україні та Європі. Родзинкою експозиції стала статуя Григорія Сковороди зі зруйнованого обстрілами росіян національного музею у селі Сковородинівка. Біля цього експонату було розташовано дві зони з VR-окулярами, в яких відвідувачі могли побувати в музеї філософа й прогулятися Сковородинівкою.

Коли відвідувачі спускалися поверхом нижче, на них чекали образи Г. Сковороди, над якими працювали сучасні українські митці, ілюстрації до коміксів про філософа. До того ж, кожен міг створити свій анімалістичний колаж за допомогою трафаретів із героями байок Григорія Савича. Також в інтерактивній зоні можна було пройти тест і перевірити свої знання про Г. Сковороду, пройти його маршрутами, придбати книжки, марки, тематичні листівки про Григорія Сковороду.

А ще нижче, в укритті, при світлі свічок всі охочі могли послухати радіодраму «Григорій Сковорода. Листи до Михайла Ковалинського» у виконанні Ади Роговцевої та Сергія Жадана.

Події: у рамках проєкту було проведено багато інтелектуальних дискусій у формі діалогів під назвою «Алфавіт світу». Таку форму обрали через те, що діалог – одна з чільних форм оформлення думки у Г. Сковороди. Модератори дискусій: Євгеній Стасіневич, Богдана Романцова.

На виставці протягом усього проєкту працювало «Радіо Культура» за підтримки «Суспільного Мовлення». Відтак можна було послухати історії про часи ювіляра, наприклад, цікаві байки про тогочасне студентського життя й міські легенди.

Візуальну експозицію доповнювала барокова музика. Відкриття виставки відбулося під музичний супровід Ансамблю класичної музики імені Бориса Лятошинського та старосвітської бандури. Відтак було поєднано реконструйовану музику XVIII століття, сучасне аранжування і тексти Григорія Сковороди [37].

Коментарі:

Олександр Ткаченко (міністр культури та інформаційної політики):

«Я дуже радий, що попри війну ми здатні відкривати такі виставки. Сьогодні ще дві відкриті – в Музеї Шевченка та Історичному музеї... В назві виставки звучить слово «свобода», і у Григорія Савича є такі рядки: «О, якби в дурні мені не пошитись, щоб без свободи не міг я лишитись». Свобода – універсальна цінність, за яку ми, власне, воюємо проти росіян» [76].

«Свобода як утеча від чужого, нав'язаного іншими, невідповідного власній натурі, має піднятися до рівня утвердження своєї власної натури, своєї зрідненості, віднайденої шляхом пізнання самої себе».

Євген Стасіневич (куратор виставки, літературознавець):

«Світ Сковороди в експозиції втілений як сад. Маємо стежки-орієнтири. Червона – стежка контексту. Дає змогу зрозуміти, що відбувається у XVIII столітті в Європі та Україні. Інша, сіра, – стежка творчості. Вона веде поміж перегорожок, стилізованих дерев. Знайомить з різними контекстами, пов'язаними зі Сковородою. Від його символів до інтерпретацій. Кожен відвідувач має змогу прокласти власний шлях. Провідниками в цьому саду, чиї цитати розміщені на стендах, є найкращі та найсильніші дослідники Григорія Сковороди – Дмитро Чижевський. Дмитро Багалій, Миколай Сумцов, Ігор Ісіченко, Леонід Ушкалов».

«Ми прагнемо, щоб Григорій Сковорода з фонові фігури перетворився на когось конкретного і зрозумілого. На людину, яка вибудовує своє життя в надзвичайно непростих умовах імперського наступу. Сприймаю його як маргінала, який своїм постійним тіканням намагається піти з-під влади

офіційних інституцій. Він не йде в монастир та не стає священником, не прагне постійно викладати, залишає капелу та токайську експедицію. Уникає спокус стати частиною певних структур» [14].

Ярослав Ведмідь (співорганізатор виставки, керівник комунікаційної агенції Postmen):

«Ідейно світ Сковороди замкнений між двох площин. Одна з них дає змогу зануритися в історію України XVIII століття. «Темну добу», коли Мазепа отримав поразку, Гетьманщина занепадає, вольності знищуються, Україна розшматована між імперіями, одна з яких – російська. Вона починає свій наступ на українські території, що закінчується у кінці XVIII століття запровадженням кріпацтва. З іншого боку ми бачимо, як рухається світ. Українські території синхронні з ним до середини століття, але коли сюди приходить росія, шляхи розходяться. У Європі відбуваються революції та повстання, що скасовують рабство, постулюють невід’ємні права людини, що стають серцевиною західної цивілізації.

Тоді Україна була на грані втрати українського духу свободи. І Григорій Сковорода своїм життям показує незгоду, не вписується в цей світ імперій, ієрархій, тиску, рабства. Це той фундамент, який зберігся в Україні, і на якому потім з’являється Котляревський, Шевченко і політична нація як така. Тому ми говоримо про центральну ідею свободи» [14].

Ольга Россошанська (виконувачка обов'язків голови Державного агентства України з питань мистецтв та мистецької освіти):

«Мистецькі рішення, обрані в цьому проєкті, актуальні та відображають умови сьогодення. Вони звертають увагу на світ, що прихований у нас самих. Через ідеї Сквороди висвітлюють тему боротьби з внутрішніми страхами, переживаннями, болем і темрявою, що оселяються всередині нас» [42].

2. Виставково-експериментальний проєкт «Скворода на межі світів» (див. Додаток 2)

Тривалість: з 2 грудня 2022 року по 28 травня 2023 року.

Місце: Національний музей Тараса Шевченка, бул. Тараса Шевченка, 12.

Організатори: Національний музей Тараса Шевченка та ГО Міжнародний жіночий рух «За сімейні цінності», Vakulenko Art Consulting, Київська тероборона «Мрія», БФ «Миротворці ООН».

Експозиція: формат проєкту позиціонують як своєрідний коучінг зі Сквородою. Експозиція умовно була поділена на три зали.

Перша зала під назвою «Шлях до щастя лежить через серце» – це кімната з великими сувоями, які уособлюють «Серце», «Розум», «Волю», «Любов», «Життєве призначення». Відвідувач міг заглибитись у тексти Григорія Сквороди, порефлексувати стосовно настанов філософа. Дуже прикметно, що організатори виокремили «Волю» як окремий сувій. Це один із чільних

принципів Сковороди. Шрифти до плакатів створив Олексій Чекаль – відомий український дизайнер і каліграф.

«Людина, дивлячись на надписи, ставить собі питання: «Як стати щасливою?», «Чим зараз зайнятий мій розум?», «Наскільки я координую свою волю, щоб досягти того, чого хоче мій розум?», «Чи займаюсь я справою свого життя?». Після цього відкриває будь-яку сторінку і читає своє послання від філософа», прокоментувала Наталія Федорчук – організаторка проєкту [55].

Символічну назву мала друга кімната – «Ви є світлом у темряві». У напівтемряві відвідувачі могли побачити світло слів Сковороди, що проникало крізь металевий куб. Також охочі могли обрати закладку для книжок із сентенцією Г. Сковороди. А на стіні висіло велике сонце з написом «Що тобі дарує радість?», де кожен міг написати, що ж є джерелом світла саме для нього.

А в третій залі під назвою «Вселюдина – це ви!» зіставлено цитати з текстів Г. Сковороди та картини О. Ройтбурта. «Це місце для рефлексії. Ми не намагалися нав'язувати відвідувачам якесь своє бачення. Так, ми підібрали окремі цитати до картин, але насправді у підборі цих цитат у нас були різні версії. Усі вони з філософських діалогів Сковороди», – прокоментувала Інна Мочарник, співкураторка проєкту [1] Вона додала: ««Ройтбурд вперше звернувся до образу Сковороди ще у 80-х роках ХХ сторіччя. Але ми обрали не ті твори для виставки – ми обрали те, що може бути полем для рефлексії. Наприклад, у картині «Птахи» можна розгледіти аналогію з образом птаха істини – істини, яку ти постійно шукаєш і не можеш досягнути, але у цьому пошуку - щастя» [55].

Коментарі:

Дмитро Стус (генеральний директор Національного музею Тараса Шевченка):

«Ми всі маємо вчитися жити в сьогоднішньому світі. Не скаржитися на обставини, не казати, що тут і те не так, і війна, і ковід. Бо коли Бог нас сюди закидає, він нікому не обіцяє, що буде легко. Сковорода себе реалізував. І щоб навчитися себе реалізувати, треба бачити позитивні приклади. Приклад Сковороди, як на мене, фантастичний» [55].

Куратори експозиції:

«За допомогою численних інтерактивних елементів ми поєднуємо і нашаровуємо смисли, пропонуючи відвідувачам благодатний ґрунт для власної рефлексії над ідеями найвпливовішого українського філософа» [55].

«Для українців уже понад 200 років таким авторитетом є філософ Григорій Сковорода. Художник Олександр Ройтбурд перебуває з ним в одній площині – світоглядній та етичній. Їхні ідеї в комплексі працюють як вічний двигун для кожного, хто називає себе українцем», – розповідають куратори експозиції» [1].

3. Виставка «Світи Григорія Сковороди» (див. Додаток 3)

Тривалість: з 2 грудня 2022 року по 28 квітня 2023 року.

Місце: Національний музей історії України (МІСТ), вул. Володимирська, 2.

Партнери виставки: Національний художній музей України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Український інститут національної пам'яті, Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАНУ.

Експозиція: в одній виставковій залі було представлено різні документи, оригінали й копії текстів Г. Сковороди, нумізматичні пам'ятки. Організатори виставки також вирішили підібрати артефакти XVIII століття, такі як: каламар, пляшка, сопілка, стакан, свічник, одяг тощо. На експозиції можна було побачити твори Сергія Шаменкова (реконструктор одягу) та Сергія Луцака. Усі відібрані матеріали виставки створили історичний контекст, у якому формувався і творив Григорій Савич.

Цікаво, що в експозиції були представлені картини XVIII століття, щоправда невідомого авторства («Пелікан із пташенятами», «Христос недремне око»), а також полотна, створені під впливом постаті Г. Сковороди (М. Попов – «Поет і філософ Григорій Сковорода», Ю. Павлович – «Ілюстрації до біографії Г. Сковороди»). Тобто через живопис куратори виставки пропонують заглибитись в історичний і духовний контекст того час. Разом із тим можна простежити, як діяльність Григорія Савича закарбував цей візуальний вид мистецтва. Це також стосується представлених ювілейних марок і банкнот із зображеннями Г. Сковороди («Банкноти Національного банку України 500 грн. «Зразок». Випуски 2005 та 2017 рр.; «Блок марок «Сад божественних пісень. До 300-річчя від дня народження Григорія Сковороди». Укрпошта. 2022 р.).

На виставці можна було побачити різні видання, пов'язані з філософом. Наприклад: «Григорій Сковорода. Твори у 2-х томах. 1994 р. Київ. Зібрання творів, що побачило світ у гарвардській серії «Бібліотека давнього українського письменства», «Григорій Коваленко. Григорій Сковорода, його життя і твори. 1919 р. Полтава». На виставці також були представлені спогади про Григорія

Сковороду, які зібрав Ізмаїл Срезневський (спогади людей, які бачили філософа) та коментував Дмитро Багалій, що досліджував творчість Г. Сковороди.

Коментарі:

Олександр Ткаченко (міністр культури та інформаційної політики):

«Зараз по всій країні відбуваються заходи, присвячені 300-річчю від дня народження Григорія Сковороди: в Полтавській та Харківській областях, у Києві. Радий, що попри війну ми маємо можливість вшанувати пам'ять нашого улюбленого філософа. Для мене особисто Григорій Сковорода – носій духу свободи. Це та цінність, за яку ми зараз воюємо і проти якої воює росія. Ми вважаємо, що Музей Григорія Сковороди в Харківській області був зруйнований спеціально, оскільки жодного вибуху, крім цього, поруч не було. Однак є і гарні новини – і ЮНЕСКО, і місцева адміністрація, і меценати знайшли можливості, щоб провести консервацію музею перед зимою – щоб ми могли його зберегти, а згодом і відновити» [11].

«Постать Григорія Сковороди для українців дуже символічна, а трьохсотлітній ювілей філософа – це гарна нагода заглибитися у спадщину, а також переосмислити її» [79].

Федір Андрощук (генеральний директор Національного музею історії України):

«Григорій Сковорода – знакова постать, яка асоціюється з Україною. Про цю постать, мабуть, знають всі з дитинства. Але разом з тим залишається багато невідомих сторінок з життя Сковороди» [11].

Максим Яременко (науковий консультант виставки, старший науковий співробітник Національного музею історії України, професор):

«У цьому виставковому проєкті ми намагаємося відійти від стереотипного погляду на Сковороду як «селянського філософа», «мандрівного мудреця» тощо. Пропонуємо подивитись на нього як на людину свого часу. Григорій Сковорода походив з козацької родини, а отже, зі шляхетного стану, спілкувався зі соціальною та інтелектуальною елітою свого часу, віддавав перевагу не ідеям Просвітництва, а також популярним у той час ідеям містиків» [80].

Блок 2: Лекції та діалоги

1. Фестиваль «300 хвилин про Сковороду»

Тривалість: з 28 листопада по 3 грудня 2022 року.

Місце: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Організатори: могилянські студенти-гуманітарії та Культурно-мистецького центру НаУКМА.

Лектори: Тарас Лютий; Катерина Липа; Ростислав Семків, Максим Яременко, Діана Клочко, Володимир Маслійчук, Лариса Довга, Тетяна Тарасенко, Ольга Петренко-Цеунова, Юлія Карпець (НаУКМА); Олена Кохан (НМІУ); Олександра Савенок (Музей-майстерня І. Кавалерідзе), Олександр Юнін.

Програма фестивалю: основна частина фестивалю – лекції про Г. Сковороду (його навчання, філософія, образи в мистецтві, архітектура бароко, рецепція текстів). Також організували показ фільму «Григорій Сковорода» Івана Кавалерідзе, виставку й навіть вечорниці. Це фестиваль – неформальне спілкування з науковцями різних наукових інтересів і поколінь.

Коментарі:

Владислава Осьмак (керівниця культурно-мистецького центру НАУКМА):

«На заходах дивимось на Сковороду очима живописців і скульпторів, киевознавців, краєзнавців. Намагаємось досягнути, яким він був, як формувався, що навколо себе бачив. Заново знайомимось із філософом» [100].

Діана Клочко (перекладачка, мистецтвознавиця, кураторка виставок):

«Це ідеологема Одиссея, який повернувся, сів у позі Будди тут на цій землі з книжкою, готовий тут помирати. Сидить на могилі в позі козака Мамая в степах України» [100].

«Міф про Сковороду настільки прижився в попкультурі, став «народним», що ми впізнаємо його навіть без обличчя» [100].

Ольга Красінько (співорганізаторка фестивалю, студентка першого року магістратури):

«Сковорода важлива людина для Могилянки, це важлива дата. Хотіли зацентувати на тяглоті сквородинської ідеї крізь час. На значенні, рецепції Сковороди в сучасній культурі. Не винятково на його постаті, а на контексті, який на нього вплинув, де він діяв. Щоби продемонструвати, що він не був

кулькою, завислою в повітрі. Був людиною свого часу. І його суспільство й доба також було надзвичайними» [100].

2. Серія дискусій «Ідеї Сковороди в нашій сучасності»

Коли: 3 грудня 2022 року.

Місце: YouTube-канал Аспен Інституту, Київ;

Посилання на відео-лекції: <https://bit.ly/3EWWXmY>

Організатори: Аспен Інститут Київ (за ініціативи та у партнерстві з Полтавською обласною військовою адміністрацією).

Лектори: Олександр Філоненко (філософ, публічний інтелектуал), Тарас Лютий (філософ, письменник), Олександр Савчук (видавець, у 2016 році видав «Повну академічну збірку творів Григорія Сковороди»), Володимир Прокопенко (доктор філософських наук, професор філософського факультету ХНУ ім. В.Н. Каразіна).

Модератори: Оріся Демська (докторка філологічних наук), Андрій Кулаков (програмний координатор Програми для Спільноти Аспен Інституту), Денис Полтавець (директор програмного розвитку Аспен Інституту Київ), Марина Єщенко (доцентка кафедри педагогічної майстерності та інклюзивної освіти Полтавської академії неперервної освіти) [32].

Коментарі:

Дмитро Лунін (начальник ПОВА):

«Григорій Савич говорив про те, що не треба змагатись за свою думку і нав'язувати її, дві сторони в дискусії мають дійти істини. Але кожен має право

на свою власну думку. Тобто свободу. І як влучно сказав Сковорода, що “зрівнявши все злото, проти свободи воно лиш болото”. Я хочу, щоб сьогодні ми розібрали його ідеї, а в майбутньому дійшли до головної мети філософа – “гарного життя, з любов’ю, з філософією» [18].

Тарас Лютий (філософ, письменник):

«Сам Григорій Савич говорить, що його мати це Малоросія, а тітка – Україна. Сковорода не цитує російських авторів, про що у своїх творах згадує, наприклад, Ушкалов. Сковорода, щойно він виходить за межі Гетьманщини і Слобожанщини, мерщій хоче повернутися додому тому що тільки на цих теренах він він відчуває себе вдома. Звичайно, нам не можна робити таку ретроспекцію і казати, що в ранньомодерний час вже існує українська нація. Але точно є маркери, на підставі яких ми можемо атрибутувати Сковороду до української культури» [32].

Олександр Філоненко (філософ, публічний інтелектуал):

«Його сильне місце — це людина, яка засумнівалася у своєму контексті. Як тільки ми помічаємо, що ми як риба, яку викинуло на берег, хочемо дихати, а води немає, у цей момент і відкривається для нас Сковорода. Він каже: “Не біда, давай почнемо по порядку, давай поговоримо про важливе”. Сковорода починає говорити і повертає людину у той дім, звідки вона вийшла, але оновленою. Мені здається, це покликання справжньої філософії — вміти підтримати людину, коли її зраджують найдорожчі, найзвичніші контексти. У цьому сенсі Сковорода — людина, яка повертає іншим смак майбутнього» [1].

Блок 3: Музичні проєкти

1. Проєкт «Сквот божественних пісень»

Тривалість: з 26 листопада по 20 грудня 2022 року.

Місце: Squat 17b, вул. Терещенківська, 17Б.

Організатори: Squat 17b та Open Opera Ukraine.

Програма: організатори провели серію виступів камерного бароко, що має назву «Scovogoda Conversazione». Загалом це шість зустрічей, що присвячені музиці Сковородинівської доби, на яких можна було послухати різні музичні інструменти: хроматичну сопілку, клавесин, спінет, тафель-клавір, скрипку. Кожній зустрічі передувала розмова з експертами, що розповідали про творчість Григорія Сковороди і перетин його контекстів із сучасністю. Гості проєкту: Євгеній Стасіневич (літературний критик), Тарас Лютий (філософ), Галина Глодзь (літературознавця, перекладачка), Ольга Балашова (мистецтвознавиця).

Також у Squat 17b можна було побачити рор-уп виставку «Портрет Невловимого», присвячену образу філософа в сучасному українському мистецтві. Серед авторів візуальних текстів можна було знайти: Molly Route, Олександра Грехова, Сергія Майдукова, Sisters Feldman, Данила Мовчана.

До того ж, у рамках проєкту відвідувачі послухали лекцію про Г. Сковороду від Юрія Марченка (головного редактора Platfor.ma, радіоведучого). Юрій із командою Squat представив формат формат Think and Drink як бонус до презентації коктейлю «Сад Сковороди» на французькому кальвадосі Christian Drouin Selection Coeur de Lion.

Коментарі:

Анна Гадецька (музикознавиця):

«Ми вирішили уявити, як же це – почути Сковороду крізь звуковий простір його доби, помістивши його у той контекст часу, що був властивий йому, проявивши різні європейські музичні традиції, які б дозволяли створити розмаїтішу контекстуальність сприйняття особистості Григорія Саввича. Почути Сковороду всередині різних європейських голосів. Адже він жив, перетинаючись із різними спільнотами, звуковими куточками і розумів цей звуковий сад» [65].

«Conversazione – зустрічі задля того, щоби поспілкуватись. У певний момент це спілкування означеного музикуванням, бажанням пограти та бажанням висловити у такий камерний спосіб гри якісь речі, які для нас важливі, про які нам цікаво саме зараз думається та відчувається.

Мені видається, що це – принаймні з того, що я читала про Сковороду – дуже пасує його способу комунікації. Невелике товариство, у якому часто грає він сам. А якщо він і залишається, то точно в невеликій компанії, і говорить про те, що цікавить його. Невелике коло людей – камерне, інтимне. І камерне музикування, котре відповідно, розкриває особистості як найглибше більше».

Дар'я Криж (кураторка культурних подій в Squat 17b):

«Цей день народження має стати особливим саме тому, що весь рік проходить під гаслом збереження та плекання української культури, віднайдення, переосмислення нашого спільного спадку. Григорій Савич Сковорода був ключовою фігурою в українській культурі. Тож наша задача — всієї країни, всієї культурної спільноти – звертатись до нього, усвідомлювати та аналізувати його спадок, вивчати його філософію та ставати кращими версіями самих себе».

2.Проект «Сковорода-Джаз»

Коли: 3 грудня 2022 року.

Місце: місто Харків, онлайн-трансляція.

Організатори: Харківський літературний музей, Сергій Жадан.

Програма: концерт відбувся в рамках проекту «П'ятий Харків». Перед концертом запланована лекція-презентація «Сім байок про музичну історію Харкова від Сковороди до Жадана» від Юлії Ніколаєвської.

На концерті можна було почути зразки пісенного фольклору Харківщини (чумацькі, козацькі, календарно-обрядові пісні), що були записані фольклористами й етнографами в експедиціях Слобожанщиною. На сцені лунав голос співачки фольклорного гурту «Муравський шлях» Катерини Курдіновської. Його доповнив автентичний спів піаніста й джазового імпровізатора Сергія Давидова. Це новий музичний погляд на Сковородинівське бароко і творчість філософа.

3. Благодійний рок-концерт «Stand Like Savich»

Коли: 3 грудня 2022 року.

Місце: київський клуб «Квартира 13».

Учасники: Karisma, Джеронімо, Alexis Machine, Two Streets, ХтоДе, Shades Of Pastra.

Блок 4: Театральне дійство

1. *Вистава «СкороВода»*

Коли: прем'єра – 22 січня 2022 року.

Місце: Київський академічний театр «Колесо».

Режисерка: Ірини Клищевська (народна артистка України).

Бекграунд: це постановка на основі таких матеріалів: сценарій «Варсава» Віри Мельник, Івана Драча; сценарій радіовистави Віри Мельник «Сад божественних пісень Григорія Сковороди»; матеріали «Григорій Сковорода» з Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди. Через текст прагнули передати філософські думки Григорія Савича.

Актори: Марія Грунічева (заслужена артистка України), Віктор Бакунов, Анатолій Суханов, Андрій Мороз, Ірина Стасенко, Владислав Пупков. Актори грають Григорія Сковороду, його сучасників, учнів, навіть персонажів байок. Музичний супровід створили Олена Бершадська (скрипка), а ще Михайло Гречкин (старосвітська бандура, колісна ліра) [44].

2. *Проект «САД Божественних Пісень»*

Коли: 2022 рік.

Місце: Львівський театральний центр «Слово і голос».

Режисерка: Наталія Половинка.

Актори, музиканти: Марія Кміть, Юлія Тарасович, Микита Обухов, Юлія Оліяр, Софія Нагірна, Іванна Мисюк, Юлія Сідорченко, Ярослав Крисько (бандура, спів).

Опис: у цій виставі дуже велике значення має монолог актора. Дійство твориться за допомогою тексту, співу й руху, тобто воно тривимірне. За словами акторів: ««Це діло смирення – дати рідній землі звучати, явити всім собою якість, яка зцілює землю у всі часи, яка перемагає війну, яка і є проростанням в цьому часі вічно молодого саду Духа»» [78].

Ґрунтом для вистави став однойменний поетичний цикл Григорія Сковороди. Це друга частина проекту – «САД» (перша частина мала назву «Весілля», 2017).

У цій виставі задіяні тимчасово переміщені особи, воїни ЗСУ, тобто можна відзначити певний терапевтичний аспект.

Посилання на презентацію проєкту:

https://www.youtube.com/watch?v=0FKCDizLnVM&t=285s&ab_channel=WordVoice

3. Імерсивна вистава «СКОВОРОДІЙСТВО»

Коли: 3 грудня 2022 рік.

Місце: луцький незалежний театр «Гармидер», простір «Культурне укриття».

Режисерка і сценаристка: Руслана Порицька.

Опис: прем'єра вистави відбулася в рамках проекту «Сковорода у Луцьку» (організатор – Луцька літературна резиденція «Місто натхнення»). Текст для вистави створили на основі текстів Григорія Сковороди та повідомлень із соцмереж.

Коментарі:

Руслана Порицька (сценаристка, режисерка):

«Ми зрозуміли, що не можемо відірвано від реальності говорити просто про філософські речі, тому у сценарії поєднали дописи із соцмереж, які постійно повертають нас до реальності.

Повернення до неї і перебування у нашій страшній реальності все одно дає змогу далі думати про щастя, питати, у чому його суть, знаходити його врешті-решт. Тут будуть такі важливі слова Сковороди: «Як бути з тими, хто є неповносправним, старим, яка ж їх історія зі щастям?». Відповідь проста: у всіх є можливість отримати щастя у цьому моменті. Хотілося б, щоб саме з цим пішли наші глядачі» [72].

Фрагменти тексту:

1. «- Тут пишуть... Тут пишуть: «Захід, у повітря піднято нашу авіацію для перехоплення ракет і дронів. Без паніки!

- О, відразу коментарі: «Падлюки, рашисти, щоб ви всі виздыхали до десятого коліна».

- Ще інфа: «Харків, загроза обстрілу».

- Саме по цьому місцю, де тепер розташований музей Сковороди було нанесено ракетний удар.

- Третя хвиля запусків ракет з Астрахані» [72]».

2. «Шукаємо щастя по статтях, краях, часах, а воно – скрізь і завжди з нами. Як риба у воді, так і ми в ньому. І воно біля нас» [72].

3. «Щастя в здоров'ї, в мирі та безпеці, щастя в розкритті свого потенціалу. А ще: щастя в спокої і в смерті русні» [72].

4. Перформанс «Гінстерський Григорій Сковорода – must-have сучасної бібліотеки»

Місце: Запорізька центральна міська бібліотека.

Організатори: актори театру-лабораторії «VIE».

Опис: це перформанс-читання під електронну музику. Учасники перформансу створили композиції в різних музичних стилях: реп, фанк, техно, клауд, ембієнт. Слухачам було дуже цікаво, як поєднати електронну музику й філософські тексти Григорія Сковороди [98, с. 149].

Кожен учасник перформансу самотужки обирав один із текстів філософа (вірші, афоризми, листи, філософські трактати) і по-своєму інтерпретував крізь призму неповторного музичного звучання [98, с. 149]. Можна тільки увити, як на перформансі діджейський сет почався з повторення відомих рядків Григорія Савича з вірша «De Libertate»: ««Що є свобода? Добро в ній якеє? Кажуть,

неначе воно золотее? Ні ж бо, не злотне: зрівнивши все злото, Проти свободи воно лиш болото» [63].

Блок 5: «Найсвіжіші» видання

1. *Повна академічна збірка творів Григорія Сковороди*

Рік: 2023.

Видавництво: «Фоліо».

Опис: книжки вийшли за редакцією Леоніда Ушкалова. Збірка складається з 4 томів.

Перший том – «Сад божественних пісень»: збірка байок «Басни Харківськія», цикл поезій «Сад божественних пісень», переклади Г. Сковороди, латино мовна поезія. Автор багато розмірковує про природу, людину, її почуття й думки.

Другий том – «Кільце»: діалоги, трактати, притчі. У філософії Григорія Савича переплетені бароковість, діалогізм, символізм.

Третій том – «Вдячний Еродій»: діалоги, притчі, трактати, які Г. Сковорода написав у протягом 70–90-х років XVIII ст. У цих текстах здебільшого розкриває теми: щастя, самопізнання, спорідненої праці, виховання молоді. У третьому томі яскраво розкрито етичні міркування, педагогічні погляди Григорія Савича.

Четвертий том – «Сон». Тут зібрано: епістолярну спадщину Г. Сковороди; його біографію, написану учнем і другом філософа – М. Ковалинським; переклад комедії Теренція – «Брати»; нотатки.

«Судячи з продажів його книжок і книжок про нього, він, як Сервантес і Данте, буде супроводжувати наш народ сотнями років», – висловився Олександр Красовицький, директор «Фоліо».

2. Підручник «Спіймай Сковороду»

Рік: 2022 рік.

Авторський колектив: Оксана Трумко, Ангеліна Паращина, Оксана Горда, Назар Данчишин.

Ілюстраторка: Ірина Українська.

Опис: Презентація підручника з української мови як іноземної. Презентували: Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка». Матеріал підручника розгортається навколо Григорія Сковороди, що здійснив мандрівку в часі й опиняється у знакових для нього місцях України й закордону.

Коментарі:

Ганна Швець (докторка педагогічних наук, доцентка кафедри української філології для іноземних громадян Київського національного університету імені Тараса Шевченка):

«Мені як дослідниці роботи з художнім текстом в іноземній аудиторії особливо імponує те, що до книги введено художні твори письменника різних жанрів: афоризми, поезії, байки, притчі, діалог».

Мирослава Гонгадзе (журналістка, телеведуча):

«Потреба вивчати й розуміти Україну насправді лише з'являється. Тому таких підручників, які ви зараз створюєте, і які будете створювати у майбутньому, потрібно набагато більше. Досі у вищих освітніх інституціях світу на різних рівнях панувала русоцентрична культура із фокусом на російській мові. Сьогодні настав час, щоб ми змінили цю культуру і переключилися на вивчення української політичної культури, української мови, нашої літератури й музики».

3. «Сковорода. Самовладання»

Рік: 2022 рік.

Видавництво: «Темпора».

Автор: Тарас Лютий.

Опис: у своїй праці Тарас Лютий здійснює дослідження життєвого і творчого шляху Григорія Сковороди. Він послуговується екскурсами в минуле, аби заглибитися в соціально-історичний, культурний пласт, у якому формувалася постать філософа. Відтак перед читачем постає український бароковий світ, де

ми бачимо становлення освіти, релігії, філософії на наших землях через портрети видатних діячів, зокрема Григорія Савича.

4. *«Дорогами Сковороди. Слобідська Україна»*

Рік: 2022 рік.

Видавництво: видавництво Харківського приватного музею міської садиби.

Автори: Андрій Парамонов, В'ячеслав Горбоносів (дослідники історії та архітектури Слобідської України).

Опис: у виданні закладено досвід авторів, які в рамках проєкту «Дорогами Сковороди» об'їздили всі місця перебування Григорія Савича. Дослідники стали співорганізаторами виставки «Великі земляки: Григорій Сковорода». Це видання – враження від побаченого, доповнене біографічними матеріалами про друзів та учнів філософа.

Коментарі:

Автори:

«Вперше в альбомі будуть опубліковані старовинні карти, фотографії, архівні джерела. Це історія подорожей Сковороди у 1759-1794 роках до маєтків на території Слобідської України, які зараз знаходяться у сучасних Гусинці, Бабаях, Вільшані, Довжику, Одраді, Олексіївській фортеці, Сковородинівці, Щасті, Харкові... Всі вони пов'язані з ім'ям Григорія Сковороди».

5. «Сковорода і Ми»

Рік: 2022 рік.

Видавництво: «Саміт-книга».

Упорядник: Олесь Доній.

Опис: це збірник різножанрових есеїв, авторами яких стали не професійні сквородинознавці, а українці різних професій і напрямків: журналісти, політики, аніматори, історики, філософи, волонтери, мистецтвознавці.

Коментарі:

Олесь Доній (упорядник):

«Ця збірка — це наша «філософія серця», наша «філософія любові», наша «філософія щастя». І жодна війна, жоден ворог не зможе нам заборонити мислити, заборонити нам бути щасливим, унеможливити нам бути щасливими. А Сковорода — це не істина в останній інстанції, Сковорода — це нагода, це привід для розмови, і поштовх для рефлексії. Наше «Ми» рівнозначне «Сковороді». І саме це і є глибинне сквородианство».

6. «Феномен Григорія Сковороди і Сковородиністика на позвах часу»

Рік: 2022 рік.

Видавництво: «Саміт-книга».

Автори: Віталій Шевченко, Михайло Чайковський.

Опис: це монографія, в якій ідеться про досягнення вітчизняної, діаспорної, зарубіжної сквородиністики упродовж двох сторіч. Є рубрикація блоків за часовими рамками періодів: початковий (1795-1861), дореволюційний (1861-1917), радянський (1917-1989), новітній (1990-дотепер). Видання розраховане на «духовно спраглих читачів різного освітнього рівня, інтелектуальних зацікавлень...».

Блок 6: Мурали

1. Франківський стінопис (див. Додаток 4)

Де: місто Івано-Франківськ, будівля на вулиці Любомира Гузара, 9.

Автор: Роман Бончук (франківський художник, дизайнер).

Опис: біля зображення є напис: «Духовна зброя сильніша за тілесну». Мурал створили за ініціативи організації «Новий Акрополь» у рамках проєкту «Становлення ідентичності» [47].

Роман Бончук намагався створити образ Г. Сковороди, що йде між двома світами: земним і космічним: «Земний — який його "ловив і не зміг зловити" і космічний – він ніс мудрість. Якщо приглядатися, то можна побачити на дереві пташок, які літають й утворюють форму серця» [81].

2. Харківський мурал (Див. додаток 5)

Де: м. Харків, вул. Римарська, 19.

Автори: Анастасія Худякова та Михайло Новіков.

Опис: ширина зображення – 13 метрів, висота – 18 метрів. Малюнок розміщений майже на всій стіні. Конструкція складається з 70 частин. Григорія Сковороду зобразили кремезним чоловіком у синьому жупані, підперезаному червоною крайкою. У лівій руці – книжка, у правій – ціпок [40].

3. Вінницький мурал (див. Додаток 6)

Де: м. Вінниця, вул. Григорія Сковороди, 21.

Автор: ескіз – Катерина Бонецька (ілюстратора, графічна дизайнерка); Олександр Никитюк (художник).

Опис: мурал створено за ініціативи культурної асоціації «Новий Акрополь». Розмір – майже 105 квадратних метрів. На муралі можна побачити рядок із 22-ої пісні «Саду божественних пісень» – «Розпошир удаць зір свій...».

Коментарі:

Юлія Каменщикова (волонтерка Культурної асоціації «Новий Акрополь»):

«Символ кола займає у творчості Сковороди особливе місце. Це стародавній символ вічної мудрості, вічної філософії. Ця мудрість є початок і кінець, мета всього. А лелеки – це саме ті птахи, які підіймають наш погляд і кличуть нашу душу. Вони уособлюють рідну домівку і продовження роду, піклування один про одного. У своєму філософському трактаті «Кільце» Сковорода порівнює людину, в душі якої пробуджується світло Істини із сонцем на світанку, із лелекою, який будує храм на твердині Істини, що здіймається над бурхливим морем життєвої метушні» [75].

4. Харківський студентський мурал (див. Додаток 7)

Де: м. Харків, вул. Алчевських, що веде до університету.

Автори: студенти Харківського національного педагогічного університету ім. Г.Сковороди, кафедра образотворчого мистецтва університету. Автори та виконавці ідеї мурала – доцент Дмитро Чаус, випускник-магістр Єгор Лободинський, студенти Надія Сидорова, Михайло Литвин, Денис Хом'яков.

Опис: на муралі поряд із зображенням Г. Сковороди можна побачити цитати з текстів філософа. Наприклад, «Любов виникає з любові, коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю», «Без ядра горіх ніщо, так само, як і людина без серця» [41].

Цей мурал художньо-освітньої спільноти – квадриптих, оскільки складається з чотирьох частин. Стінопис виконаний у техніці наївного живопису.

На передньому плані під деревом у «позі Будди» зображений сам Григорій Сковорода. На кроні можна прочитати вислів філософа: ««Уподібнююся пальмі: чим міцніше її стискає скеля, тим швидше і прекрасніше здійснюється вона догори». Автори намагалися зобразити типовий український пейзаж XVIII ст. (річка, луки, ліс, село). На кожній секції муралу можна прочитати сентенцію Г. Сковороди [98].

5. Сумський стінопис (див. Додаток 8)

Де: м. Суми, вул. Воскресенська (коло арт-дворика біля галереї BureauArt та музею «Причал Одісея»).

Автор: Єгор Авдєєнко.

Опис: мурал має оригінальну візуальну композицію. Автор зображує ніби шматочки 500-гривневої купюри, на якій зображений Г. Сковорода. Видається, що не вистачає більшості клаптиків. Художник просто на стіні дописує цифру три, якої не вистачає, доповнює зображення словами «З видимого пізнавай

невидиме», які вельми символічно інтерпретують візуал і відсилають до філософії самого Григорія Савича [12].

Блок 7: Цікаві проєкти й ініціативи

1. Документальний радіосеріал «Що є свобода? Діалог із Григорієм Сковородою»

Коли: 2022 рік.

Місце: «Радіо Культура»; з 4 по 11 грудня його можна було почути в Українському домі в межах проєкту «Світ Сковороди».

Сценарист: письменник Мирослав Лаюк.

Герої: оповідачка – авторка Ада Роговцева, Григорій Сковорода – письменник Сергій Жадан.

2. Документальний фільм «У пошуках Сковороди»

Коли: 2022 рік.

Прем'єрний показ: Український Дім – в межах проєкту «Світ Сковороди».

Режисер: Максим Сметана.

Сценарист: Сергій Лисенко.

Композитор: Антон Байбаков.

Спікери у фільмі: Олеся Островська-Люта (директорка «Мистецького арсеналу»), Анатолій Єрмоленко (директор Інститут філософії імені Г. Сковороди), Святослав Вакарчук (фронтмен гурту «Океан Ельзи»), Тарас Лютий (письменник, філософ), Володимир Єрмоленко (філософ), Вероніка Селега (засновниця «Бібліотеки майбутнього»), Наталя Кривда (докторка філософських наук, професорка Київського національного університету імені Т. Шевченка), Гульнара Абдулаєва (історикиня, дослідниця історії Криму).

Коментарі:

Сергій Лисенко (сценарист):

«Українці, які відвідують сьогодні культурні події, здійснюють громадянський вчинок. Попри темряву, дискомфорт і загальну драматичність нашого часу, люди прийшли, аби дізнатися щось нове про філософа, який жив 300 років тому. Я не сприймаю Сковороду як забронзовілого класика. Для мене Сковорода — це своя людина, це людина сьогоднішнього дня, яка розмірковувала не про якісь високі матерії, а про те, що близьке для кожного з нас. Про те, як бути щасливим, як знайти своє призначення у цьому житті, про те, зрештою, як прожити своє життя правильно. І саме таке ставлення до Сковороди я і намагався втілити у своєму сценарії. І мені здається, нам вдалося поставитися до Сковороди як до нашого сучасника, який, можливо, досі мандрує Слобожанщиною і вселяє в людей дух надії» [71].

«Сковороду у нас люблять порівнювати з видатними філософами древності. Його часто називають українським Діогеном, Сократом, Конфуцієм, Спінозою.

А він, на мою думку, є самим собою — глибоким й оригінальним вітчизняним мислителем. І він стоїть врівень з титанами минулого — недарма ЮНЕСКО включила його до списку ста найголовніших мудреців світу. Для мене Сковорода — це передусім людина, що втілила свої світоглядні принципи у життєву практику. Дуже легко говорити про свободу і духовне зростання у затишному кабінеті чи університетській аудиторії. І зовсім інша справа бути настільки вільним, щоби відкинути комфорт, кар'єру та достаток заради пошуків істини» [27].

Світлана Остапа (голова Наглядової ради Суспільного Мовлення):

«Російський агресор століттями нищить нашу історію, щоб довести свою вищість і першість. А ми століттями по крихах цю історію збираємо і бережемо всіма можливими способами. Цей фільм — ще один доказ того, що українці й росіяни — це різні народи. У нас століттями існував дух свободи, бажання бути вільними» [71].

3.

«Код Сковороди»

Тривалість: з 9 листопада 2022 року по 9 листопада 2023 року.

Учасниці: Людмила Гжебовська, Катерина Степаніщева, Олена Кравець, Ірина Балась, Марина Вечірка, Олена Коваленко, Софія Феджора, Ольга Макуха-Буллз, Тетяна Павловська.

Посилання на сайт проєкту: <https://www.kodskovorody.online/podiya-02>

Опис: це мандрівний проект тривалістю в один рік. Концепція полягає в тому, що учасники проходять географічним шляхом Варшави й лишають каліграфічні послання з текстами Г. Сковороди. Відтак під час відвідин Харкова учасниці проєкту виконали три каліграфічні композиції на майдані Свободи.

3 грудня 2022 року, на день народження любомудра «Код Сковороди» завітав у його батьківську садибу в Чорнухах. Учасниці привезли туди 5-метровий лист з важливими сенсами філософа, тимчасові каліграфічні тату з цитатами Сковороди, торбини з каліграфічним розписом і картини.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

До відзначення 300-річчя з дня народження Г. Сковороди було задумано й реалізовано велику кількість проєктів і подій. У цьому культурно-мистецькому каталозі зібрано та описано найцікавіші і найсміливіші з них. Загалом каталог поділений на блоки, за якими класифіковано всі ініціативи та проєкти: Блок 1: Виставкові проєкти; Блок 2: Лекції та діалоги; Блок 3: Музичні проєкти; Блок 4: Театральне дійство; Блок 5: «Найсвіжіші» видання; Блок 6: Мурали; Блок 7: Цікаві проєкти й ініціативи. У більшості з цих мистецьких продуктів можна відшукати реакцію на запит суспільства про важливість свободи в контексті сьогодення.

У **«Блоці 1: Виставкові проєкти»** перераховано найбільш цікаві виставки про Г. Сковороду. У виставці **«Світ Сковороди»**, як і в однойменній національній кампанії, дуже яскраво просвічується концепт свободи, про що зазначають організатори й ідейні натхненники. Звичайно, насамперед ідеться про смислову концепцію виставки в контексті повномасштабного вторгнення, гасло якої «Світло свободи перемагає темряву». Але є ще й друга місія: починаючи від айдентики і закінчуючи виставковим простором, переосмислити феномен Г. Сковороди, відштовхнувшись від кліше, що засіли в головах. До слова, ця виставка ніби переймає естафету переосмислення класиків від проєкту «Леся. 150» імен, над якою теж працювала рекламна агенція Postmen та літературознавець Євген Стасіневич.

«Світ Сковороди» – це, справді, багатовимірний проєкт, в якому поєднали традиційну літературно-виставкову частину та інтерактивну. Звучить дуже смачно: прогулятися Сковородинівкою, надягнувши VR-окуляри, послухати, як

філософ говорить до нас голосом С. Жадана або як старосвітська бандура оживлює його тексти.

Виставка **«Сковорода на межі світів»** просякнута інтимністю. Це ніби бесіда Григорія Савича з реципієнтом: через тексти, смисли, світло. Всередині музейного простору відбувається діалог між Г. Сковородою і відвідувачем. А потім звертаєш увагу на те, що інтермедіальний, міждисциплінарний діалог розгортається між художником Олександром Ройтбуртом та образом ювіляра. Є ще й третя площина: діалог філософа й команди проекту: співкураторів, дизайнерів шрифтів, графічних дизайнерів, перекладачів. Така полілогічність цього мистецького продукту, його семіотичність і творять у виставковому просторі сковородинівське відчуття глибини, духовності й філософської мудрості, що базується на багатьох давніх текстах, зокрема Біблії.

Вельми символічне – Сонце, на якому велика кількість відвідувачів устигла лишити свої відповіді на запитання **«Що тобі дарує радість?»**. Цей елемент інтерактивності про свободу самовираження, свободу єдності, адже серед сотень різноманітних написів можна було побачити одиниці про **«Кохання»**, **«Гарне кіно»**, **«Машу»** і десятки про **«Крим наш»**, **«Перемогу»**, **«Україну»**, **«Свободу»**, **«De libertate»** зрештою.

З усіх трьох виставкових проєктів, присвячених 300-літтю з дня народження Г. Сковороди і згаданих у цій роботі, виставка **«Світи Григорія Сковороди»** – найбільш уречевлений проєкт, в якому акцент зроблено саме на історичних і мистецьких артефактах.

Вельми символічний експонат – дзеркало ХІХ ст. з написом **«Пізнай самого себе»**. Це апеляція до філософської концепції філософа щодо самопізнання. Відтак кожен відвідувач може порефлексувати щодо цього, подивившись собі у вічі та пригадавши Г. Сковороду. І це теж про свободу.

У наступному **«Блоці 2: Лекції та діалоги»** акцентовано увагу на тому, що в цих проєктах створено простір комунікації між представниками наукової спільноти й пересічними українцями. Відтак Г. Сковороду осмислюють на різних рівнях, зокрема й масовому. Студенти Києво-Могилянської академії сформулювали концепцію свого фестивалю **«300 хвилин про Сковороду»** як неформальне спілкування з науковцями різних рівнів. Я зазначила В. Осмак, ідеться про те, щоб подивитися на любомудра з різних боків, очима живописців, скульпторів, киевознавців. Серед запрошених експертів цього фестивалю й діалогів **«Ідеї Сковороди в нашій сучасності»**: Тарас Лютий, Олександр Філоненко, Ростислав Семків, Діана Клочко.

У **«Блоці 3: Музичні проєкти»** перераховано аудіальні проєкти, в яких через музичні інтерпретації текстів і відчуття сковородинівської епохи осмислено його постать. У проєкті **«Сквот божественних пісень»** мали на меті створити невелике камерне середовище. Тільки уявіть собі: ви чуєте, як звуки клавесина перетікають у сопілку, далі у тафель-клавіру. А потім вашу увагу привертає епатажна рор-уп виставка **«Портрет Невловимого»**. А Юрій Марченко розповідає про коктейль **«Сад Сковороди»**, що був представлений на французькому кальвадосі. Або слухаєте тексти Г. Сковороди під джазову імпровізацію Сергія Давидова (**«Сковорода-Джаз»**). Або взагалі стрибаєте в клубі на благодійному рок-концерті **«Stand Like Savich»**. Усе це про свободу міксувати різні напрямки мистецтва й контексти, не боячись **«спаплюжити»** канон метамодерністським світовідчуттям.

«Блок 4: Театральне дійство» зібрав найсвіжіші театральні проєкти до його 300-річного ювілею. Проєкт **«САД Божественних Пісень»** поєднав не тільки пластичне й музичне мистецтво, а й залучив до творчості і своєрідної мистецької терапії воїнів ЗСУ й тимчасово переміщених осіб. Текст, рух і спів роблять дійство багат шаровим та об'ємним. А **імерсивна вистава**

«СКОВОРОДІЙСТВО» зіштовхує бароковий контекст Г. Сковороди, воєнну дійсність і медіа-простір. Можна тільки уявити, як бібліотечна естетика пошлюбилася з електронною музикою в перформансі **«Гінстерський Григорій Сковорода – must-have сучасної бібліотеки»**. Діджейський сет починається словами з «De Libertate»: ««Що є свобода?»». Ось таке обличчя реактуалізації образу Г. Сковороди, що здійснює молодь.

«Блок 5: «Найсвіжіші» видання» – перелік останніх видань про Григорія Сковороду. Про деякі з них уже згадо в першому розділі. Цікавий підручник з української мови як іноземної **«Спіймай Сковороду»**, в якому філософ мандрує в часі і розповідає іноземцям про Україну. Автори видання підібрали такі вправи, що стосуються особистого досвіду читачів. Заслуговує на увагу і книжка

«Дорогами Сковороди. Слобідська Україна», автори якої пройшлися слідами Г. Сковороди й за допомогою архівних джерел, світлин і карт відтворили історію подорожей філософа у 1759-1794 роках. У цьому блоці ідеться про авторську свободу у виборі обгортки для своїх думок і вибору призьми, через яку розповісти власну рецепцію, з яким соусом подати.

Найбільш яскравий – це візуальний **«Блок 6: Мурали»**, в якому виокремлено найвідоміші зображення, що виникли до ювілею. Художники в різних містах обирають свої сенси, що вкладають у зображення. Івано-франківський філософ говорить, що «духовна зброя сильніша за тілесну», вінницький радить «розширити свій зір», а сумський навчає «пізнавати невидиме», дивитися глибше. Кожен художник по-своєму бачить образ Варшави і своє візуальне осмислення закарбовує на будівлях.

В останньому **«Блок 7: Цікаві проєкти й ініціативи»** є кілька поодиноких проєктів, які не можна віднести до попередніх груп. Знову про свободу говорить сценарист документального фільму **«У пошуках Сковороди»** – Сергій Лисенко. Він сприймає філософа не як забронзовілого класика, а як

«свою» людину і наголошує свободолюбстві Григорія Савича. Поряд із фільмом виокремлено документальний радіосеріал **«Що є свобода? Діалог із Григорієм Сковородою»** та проект **«Код Сковороди»**, в якому через каліграфію пізнають і популяризують феномен Г. Сковороди.

РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ ВЛАСНОГО МИСТЕЦЬКОГО ПРОЄКТУ «РОЗМОВИ ЗА ТОКАЙСЬКИМ І ПАРМЕЗАНОМ»

Мета проєкту: створити серію відео-інтерв'ю про Григорія Сковороду, популяризація творчості філософа з нагоди 300-річчя з дня народження.

Завдання:

- реактуалізація та інтерпретація творчості Г. Сковороди в медіа;
- підбір тематики зустрічей та учасників зустрічей;
- формування переліку тем для обговорення / сценаріїв;
- власне інтерв'ю та редагування інтерв'ю.

Актуальність проєкту:

- новітня рецепція образу Сковороди в медіа-просторі;
- популяризація творчості філософа з нагоди ювілею.

Цільова аудиторія проєкту:

- здобувачі освіти усіх рівнів (від школи – до закладів вищої освіти);
- здобувачі освіти та науково-педагогічні співробітники КНУ ім. Т. Шевченка;
- усі зацікавлені у творчості філософа.

Результат проєкту:

- **5 відео-інтерв'ю** з викладачами та студентами КНУ ім. Т. Шевченка;
- аналіз відгуків / запитів щодо проєкту після його оприлюднення;
- презентація результатів проєкту в масмедіа (газета «Київський університет», «Вечірній Київ», фб-сторінка КНУТШ, ННІФ);

- популяризація творчості Григорія Сковороди.

Згадки в медіа. Про проєкт лаконічно написало згадало видання «Вечірній Київ» у статті «Розмови за токайським і пармезаном: 300-річчя Григорія Сковороди відзначають у Київському університеті». На сайті Київського національного університету імені Тараса Шевченка з'явилася розлога стаття «До 300-річчя Григорія Сковороди – «Розмови за токайським і пармезаном»» від Центру комунікацій, у якій детально описано концепцію і кожне відео-інтерв'ю.

Схеми відео-інтерв'ю

Розмова 1

Тема: Філософія.

Подорожні: Володимир Бугров (професор, ректор Університету, викладач філософії), Марія Питулько (магістрантка спеціальності «Літературно-мистецька аналітика та західноєвропейська мова»).

Про що говорили: Чи можна назвати Григорія Сковороду першим український гіпі, «постачальником щастя № 1» в українському дискурсі? Чому філософ завжди лишається сучасним? Також актуалізували концепти «самопізнання» та «кордоцентризму».

Посилання: <https://youtu.be/m8xqu2qfrIM>

Розмова 2

Тема: Освіта.

Подорожні: Галина Усатенко (кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри історії української літератури, теорії літератури та літературної творчості), Дмитро Зозуля (аспірант кафедри історії української літератури, теорії літератури і літтворчості, поет і перекладач)

Про що говорили: На основі чого сформувалися педагогічні погляди Г. Сковороди? В чому відмінність поглядів Григорія Савича на освіту від імперсько-православного методу викладання? Як гуманізм і натурфілософія з'явилися в мандрівному методі викладання Г. Сковороди?

Посилання: <https://youtu.be/UoPJccvoSaU>

Розмова 3

Тема: Сучасна масова культура.

Подорожні: Володимир Литвиненко (кандидат наук із соціальних комунікацій, директор Центру комунікацій КНУ) та Іван Прокопенко (магістрант спеціальності «Літературно-мистецька аналітика та західноєвропейська мова»).

Про що говорили: Які наративи й візуальні образи репрезентують Г. Сковороду у масовій культурі 21 сторіччя?

Посилання: <https://youtu.be/wyBrncuIWDY>

Розмова 4

Тема: Релігія.

Подорожні: Ірина Кондратьєва (докторка філософських наук, професорка кафедри релігієзнавства філософського факультету КНУ) та Марія Питулько (магістрантка спеціальності «Літературно-мистецька аналітика та західноєвропейська мова»).

Про що говорили: Чому філософія Г. Сковороди наскрізь релігійна, і чому його не можна називати атеїстом? Як любомудр здійснив секуляризацію християнства? У чому полягає концепт про «три світи» й «дві натури»?

Посилання: <https://youtu.be/0Fen642voc0>

Розмова 5

Тема: Мова.

Подорожні: Лідія Гнатюк (докторка філологічних наук, професорка кафедри української мови та прикладної лінгвістики ННІ філології КНУ), Станіслав Гречка (аспірант кафедри східнослов'янської філології та інформаційно-прикладних студій).

Про що говорили: Де витоки мовного феномену Сковороди? Що зумовило саме такий вигляд мови філософа? Заперечили тезу про те, що мова Г. Сковороди – російська.

Посилання: <https://youtu.be/L8SKr1rj1gM>

Сценарій для відео-інтерв'ю

Розмова 1: Григорій Сковорода і філософія

Привіт усім! Це наш перша розмова спецпроєкту «Розмови за токайським і пармезаном», присвяченого 300-річчю з дня народження одного з найвідоміших українських філософів – Григорія Сковороди. Я – модераторка, Ілона Михніцька, разом із викладачами та студентами Київського національного університету ім. Т. Шевченка будемо розбиратися, хто ж він – Григорій Сковорода? І чому його називають першим українським гіпі та дауншифтером? Наливайте у ваші келихи вина і приєднуйтеся.

Розпочнемо наш цикл розмов з теми «Григорій Сковорода і філософія». Наш запрошений експерт сьогодні – викладач ННІФ - ... . Також до сьогоднішніх діалогів про Сковороду доєднався, так би мовити, третій подорожній – студент Інституту філології – .....

Хотілося б почати випуск словами публіциста Георгія Вишні: «У певних колах Григорія Сковороду називають першим гіпі у світі, і про це пишуть у блогах. Справді, його світогляд, філософія щастя та сердечна філософія були споріднені із поглядами перших гіпі 60-х років у США».

Тож у чому проявляється найперше ось ця «гіповість» Григорія Савича? Як, до прикладу, у двох словах пояснити це людям, що ніколи не чули про філософію Сковороди?

Справді, Сковорода був епатажною, неоднозначною особистістю. Попри аскетизм і бунтарство, філософ мав свої маленькі пристрасті, зокрема гастрономічні. Попри те, що любив ранковий чай із лимоном, вірменський

тютюн, ще й ласував пармезаном і токайським вином. Саме тому наша розмова трьох подорожніх відбувається у форматі винної бесіди. Філософ прожив п'ять років у Токаї, де перебував у складі однієї з урядових комісій Російської імперії з закупівлі вин. Після кількох келихів токайського, і справді, тягне пофілософствувати. Тож ми продовжимо.

З чого складається філософський світ Сковороди? Є така думка, що в поглядах Григорія Савича поєдналася киево-могилянська схоластика, український православний традиціоналізм, і навіть епікурейство. Та все ж тут присутній і містицизм, який бере корені в українському народному світогляді. У чомусь цей містицизм видається співзвучним буддизму. До того ж, у вченні Сковороди можна відчутти екзистенціалізм і стоїцизм.

Як у світовідчутті одного філософа поєднується такий мікс течій і поглядів? Чому Григорія Сковороду називають українським Сократом? Чому його філософія така важлива для нашої культури?

Нібито світ Сковороди – дуже масштабний і поліфонічний, але легко можна виокремити певні його меседжі, послання, які насправді дуже прикладні у профанному житті. Як на мене, Сковорода легко міг би стати таким собі коучем, який ділився б лайфхаками, як жити в гармонії з собою... **Як вважаєте, експерти?**

Є така художниця – Єагенія Гапчинська. Вона називає себе «постачальником щастя № 1». А от «спікером про щастя № 1» по праву можна назвати Григорія Савовича. Я вважаю, що, якби Сковорода жив у нашому столітті, він давно видав би збірку рецептів «Як стати щасливим?». Цей нон-фікшн точно мав би всі шанси стати бестселером. Зокрема дуже багато у своїх трактатах філософ розмірковує про цінність щастя.

Давайте пригадаємо, як Григорій Сковорода окреслює, що таке щастя, і де його знайти кожному з нас, себто простому смертному?

Пригадую зараз трактат «РОЗМОВА П'ЯТИ ПОДОРОЖНІХ ПРО ІСТИННЕ ЩАСТЯ В ЖИТТІ». І в цій праці філософ через багатоголосся своїх героїв, полеміку розтлумачує, як бути щасливим.

Наприклад, герой Григорій говорить: *«Шукаємо щастя по країнах, часах, статтях, а воно скрізь і заведи з нами: як риба у воді, так і ми в ньому, і воно біля нас шукає нас самих. Немає його ніде від того, що воно скрізь. Воно подібне до сонячного сяйва — відхили лише душу свою»*. Тобто щастя, за Сковородою, це ми самі. Сковорода переконаний, що людина – є там, де, її серце. **Що можна сказати про філософію кордоцентризму у Григорія Савича?**

Філософ повністю заперечує думку, що багатство чи зовнішня краса можуть подарувати оту веселість серця. Тобто навіть із цього можна побачити, що Сковороді абсолютно були осоружними ті мирські заботи, «зовнішні околичності», як він їх називав. Тільки можемо уявити, що зараз він сказав би про наші інстаграми й надувні губи.

Ви тільки послухайте, який актуальний Сковорода. В уста одного з подорожніх він укладає такі слова: *«Логвин. Я й сам часто дивуюся, що ми надто цікаві до чужих країв, дбайливі щодо них і проникливі: виміряли море, землю, повітря, небеса, потурбували задля металів земний живіт, розмежували планети, дошукалися на місяці гір, рік та міст, знайшли незчисленне множество некомплектних світів, будуємо незрозумілі машини, засипаємо прізви, зупиняємо і скеровуємо водну течію, ставимо щодня нові дослідження і творимо дикі винаходи. Боже мій! Чого ми не вміємо, чого ми не можемо! Але горе в тім, що при тому всьому відчувається, начебто бракує чогось великого»*. Сковорода говорить про те, що людина зайшла дуже далеко, опанувала Всесвіт, створила свою

техносферу, але однаково відчувається спустошеною. **Які ще актуальні аспекти, пов'язані з сьогоденням, можна прочитати у Григорія Савича?**

Що важливо, Сковорода не тільки говорить про те, що треба позитивно мислити, шукати щастя, а й робити певні кроки, діяти, не сидіти на місці.

Проте зосередження на внутрішньому світі людини, «внутрішня робота», що веде до щастя, не означає бездіяльності в зовнішньому світі. Навпаки, природа, тобто божественна натура, запалює людину до праці в цьому світі, аби сплести «вінець радості» Творцеві. *«Звідки ж народиться труд, якщо немає бажання й настирливості?»* — пише Г.Сковорода.

Мені ще дуже імponує думка Сковороди про самопізнання. Він так і говорить у трактаті: «Оце і є бути щасливим — [пізнати], знайти самого себе». Тобто «posce te ipsum». І знаючи себе, варто працювати над своїм мисленням. Фактично Сковорода спонукає нас медитувати, шукати зв'язок із внутрішнім собою і відбілювати думки, які він часто називає зміями.

«Ось як треба виходити на гору миру: приймай блювотне, очищай серце, виблюй застарілі думки і не повертайся до блювотини. Пий чисту воду, нових порад воду в усі дні». Коли читала ці думки, пригадала фільм «Їж, молись, кохай!» та епізод, коли старець говорить головній героїні, що наші думки кожного дня ми маємо обирати, наче одяг.

Ще у Сковороди є такий цікавий термін «мінерва». Він сам його створив як відповідник до античного «даймоні». На думку Сократа, це означало божественний дух, певний внутрішній голос, інтуїція. І ми ж часто губимося в нашій цифровій реальності, забуваємо про глибинне. В мене ця думка зрезонувала з книжкою «Та, що біжить з вовками» Клариси Пінколи Естес. Тобто навіть не припиняємо дивуватися з того, наскільки Сковорода сучасний, наскільки він прикладний.

Чи ви маєте спостереження серед знайомих чи, можливо, власний досвід, коли філософія Григорія Савича дуже відгукнулася вам?

Ми почали говорити про важливість самопізнання у філософії Сковороди. Чому для нього так важливо було заглиблюватися в себе, розділяючи світ як такий і світ людський? У яких текстах можемо прочитати про необхідність самозаглиблення?

Г.Сковорода визначає кілька шляхів пізнання мудрості. Передусім — це самопізнання. Людина має в собі іскру божественності, частинку невидимого світу — душу. Пізнавати «душевні печери», тобто пізнавати себе — це водночас пізнавати божественну премудрість. Питанню самопізнання Г.Сковорода присвячує спеціально трактат «Наркіс...». Для назви цього твору був використаний образ античного персонажа — Нарциса, який займався самоспогляданням.

Мабуть, дуже прикметно, що з розуміння того, хто ти є, що тобі приносить істинне щастя і дарує веселість серця, можна усвідомити, чим займатися в цьому житті. І ця філософська дилема постає не тільки перед одинадцятикласниками, що повинні вирішити, в який же ВНЗ вступити, а й перед сорокарічними мужчинами й панянками, які по тридцять років працюють на одній і тій самій роботі. Сковорода ж переконує: «Роби те, до чого прагне душа». І ту можна побачити нотки даосизму. Це приклад того, як дуже лапідарно пояснити зміст концепції «сродна праця». От уявіть собі, що умовний Михайло хоче бути художником, а його батьки кажуть: «Будь айтішником, вони нормальні гроші заробляють». Але якби наш бідний Михайло послухався батьків, то жив би не за своїм талантом і бажанням серця. А Сковорода таке не схвалив би. **Якщо розбиратися детальніше, то що Григорій Савич вкладав у поняття «сродної праці»?**

Тобто Сковорода фактично пропагував ідеї сучасного напрямку – дауншифтингу. Це така філософія «життя заради себе», відмова від цінностей цього суспільства. Послідовники цієї «ідеології» відмовляються від напруженого ритму кар’єрних перегонів, на перше місце ставлять бажання знайти гармонію із собою, робити те, що приносить радість. Часто переїжджають кудись у село. Тобто фактично вони живуть за трактатами Сковороди. Я пригадала тут «Обирок» – мистецький хутір, який заснувала подружня пара – Леонід Кантер і Діана Карпенко. Там відбуваються різні арт-резиденції, фестивалі, заходи. Тобто приклад сквородинівської філософії нашого часу.

Якщо людина хоче бути щасливою, то праця, якою вона займається, має бути солодкою. Але це можливо лише тоді, коли вона відповідає єству людини, є сродною. Правда, багато хто цього не розуміє й займається тим, чим їм не варто займатися. Це веде до нещастя. В «Алфавіті світі» Г.Сковорода вказує на чинники, які гублять людей:

«...найперша навичка, наче буквар, що вчить нас бути противною Богові, є така:

А. Входити у неспоріднену статть; Б. Мати посаду, супротивну природі. В. Вчитися тому, до чого не зроджений. Г. Дружити з тими, до яких не є народжений. Ці доріжки питомий для нещастя шлях».

Г.Сковорода виходив з того, що світ різноманітний і люди теж різні. Суспільство, на його думку, нагадує машину. «У ньому непорозуміння бувають тоді, коли його частини відступають від того, до чого вони майстром зроблені». Кожна людина мала б знайти місце у світі. Звісно, для цього треба пізнати себе. Філософ таким чином викладає теорію сродної праці, вдаючись при цьому до ідеї «нерівної рівності».

Усі ж знають, на якій купюрі зображений Сковорода. Однак не всі бачили, що зображено на звороті. Подивіться, це фонтан із різними посудинами й написом «Нерівна всім рівність». **Що ж означає цей напис? Що хотів сказати філософ цією концепцією?**

Мабуть, це квінтесенція багатьох ідей Сковороди. І про «сродну працю»: *«Гонитися, маючи звання, за доходами — то є правдивий знак несродності. Не втратиш доходів, якщо буде в тобі царство божє в силі своїй»*. І про важливість пізнання: *«Потрібно тільки пізнати себе, хто для чого народжений. Краще бути натуральним котом, ніж з ослиною природою левом»*. І про різне відчуття щастя: *«Хіба не чудо, що один в достатку збіднений, а інший у бідності задоволений? Очевидно, що природа виявляє більше вмілості, виліплюючи фігуру мурашки, ніж слона, і дивніший царства божого промисел можна побачити в бджолиних роях, ніж у стадах овець та волів»*.

Також це символ того, як Бог подібний до фонтана, який наповнює різні посудини за їхнім об'ємом. Менша посудина має менше, але в тому вона рівна більшому, що однаково є повним. Це ще і про толерантність одне до одного, про прийняття кожного з нас, незважаючи на расові, національні, гендерні, ідеологічні відмінності та упередження.

А ще я пригадала, як перед війною одеський скульптор Михайло Рева почав роботу над таким сквородинівським фонтаном, присвяченим 300-річчю від дня народження філософа. Скульптуру мали встановити у музеї у Сквородинівці. Михайло Рева по-своєму висловив інтерпретацію цього символу: « "Нерівна всім рівність". У його концепції люди є посудинами, і всі вони різні. Але кожен бере стільки божественної суті — наскільки може наповнити свою посудину. Нині у нас непростий час. Але якщо ми наповнюватимемо себе надією на Мир і Любов, зло відступить». І це дуже актуально в наш воєнний час...

Про які ще важливі моменти зі світогляду, філософії Сковороди ви б хотіли сказати?

До прикладу, чому фраза, яку найчастіше асоціюють з іменем філософі: «Світ ловив мене, та не спіймав»? Що вона насправді означає?

Філософське кредо Сковороди: «Усе важке – непотрібне. Все легке – найпотрібніше». В цьому весь він. Його філософія заворожує простотою і практичністю, хоча говорив він завжди про високе. Мені дуже подобається вислів Наталки Кульбачук: «Млію від красивих геніальних чоловіків, які так тонко ігнорять світ, що світ вибирає їх своєю віссю і сам починає обертатися навколо». Світ не зловив його, але продовжує обертатися навколо.

Що ж, дякую експертам, які доєдналися до нашої першої розмови про Григорія Сковороду. Це були «Розмови за токайським вином». Спасибі всім, хто нас слухає і дивиться. Ще побачимось!

Розмова 2: Григорій Сковорода та освіта

Привіт усім! Це наша друга розмова в рамках спецпроєкту «Розмови за токайським і пармезаном», присвяченого 300-річчю з дня народження гуманіста й педагога – Григорія Сковороди. Я – модераторка, Ілона Михніцька, разом із викладачами та студентами Київського національного університету ім. Т. Шевченка сьогодні будемо говорити про те, які педагогічні цінності сповідував Григорій Сковорода. Наливайте у ваші символічні келихи символічного вина, бо ми починаємо.

Наш запрошений експерт сьогодні – ... . Також до сьогоднішніх діалогів про Сковороду доєднався ще один герой – студент Інституту філології – ...

На думку М. Демкова, за мірою поваги, якою користувався Г. Сковорода, його можна було назвати «мандрівним університетом і академією тодішніх українських поміщиків». Звичайно, щоб заслужити таке звання, потрібно було мати неабиякий бекграунд.

Тож давайте пригадаємо, де навчався Григорій Савич і де практикував свої викладацькі навички?

Григорія Сковороду кілька разів звільняли за те, що він мав своє уявлення про те, як викладати дітям і студентам. Мабуть, тому що Сковорода розумів філософію освіти як інтелектуальну й духовну практику насамперед, а не як інституційовану науку.

Як на вашу думку, експерти? В чому полягала відмінність уявлень Сковороди від засад тодішньої освіти?

Науково-педагогічні погляди українського мислителя формувалися під впливом історичної епохи XVIII століття, яку європейські культурологи називають епохою Просвітництва. Саме у XVIII ст. на основі значних наукових здобутків стало можливим реально, а не утопічно поставити питання про вдосконалення людини як основи досягнення суспільного прогресу.

Однак в Україні у цей час посилювалася імперська машина. Тож у педагогічних поглядах Г.Сковороди чітко відбилися тогочасні соціальні протиріччя українського суспільства, а саме: знищення українського козацтва, заміна українсько-державної автономії царсько-чиновницьким централізмом.

У якій умовах загалом формувалися педагогічні погляди Сковороди? Що найбільше на нього вплинуло?

Після того, як імперська система не сприйняла прогресивного підходу Сковороди, він мандрував Україною і навчав простий люд. У сучасному інфопросторі Сковороду пам'ятають найперше як мандрівного філософа. «Освіта має бути доступною для всіх», – постулював Сковорода. Отже, можна собі тільки уявити, як сприймали мандрівний метод освіти Григорія Савича на противагу імперсько-православному методу освіти.

Що ви можете сказати з цього приводу, експерти?

На відміну від своїх попередників, Сковорода висуває ідею «спорідненого», тобто природо відповідного виховання. Природні задатки у людей неоднакові. Але кожна людина, на його думку, має можливість, спираючись на них, розгорнути успішну діяльність у тій чи іншій галузі. Мислитель вдається до такого образу. Природа, писав він, подібна до багатого фонтана, що наповнює різні посудини до повної місткості. Природо відповідність, як педагогічний принцип, обстоювали у свій час Я.А.Коменський, Й.Г.Песталоцці та Ж.-Ж.Руссо.

«Природа – есть всенародна та істинна учителька».

Принцип «сродної праці», еродійності.

Як загалом натурфілософія відобразилася в педагогічному вченні Сковороди?

Очевидно, що на погляди Сковороди-педагога дуже вплинув гуманізм:

-великий акцент на учителіві, що має стати моральним авторитетом, навчатися постійно;

-школа «людинотворення». Найперше школа має виховувати справжню людину, а не лише прищеплювати манери світської поведінки;

-засудження механізмів засвоєння чужоземних педагогічних теорій.

Сковорода значно ширше трактує поняття «народності». Вона, на думку педагога, зумовлюється всім укладом життя, історичними умовами, мовою, культурою, кажучи сучасною мовою, ментальністю народу.

Намагаючись розв'язати корінні соціально-педагогічні проблеми, Г. Сковорода ставив завдання виховати людину-громадянина. Це завдання ґрунтувалося на теорії «природного права» людської особистості на гідний спосіб життя.

У своїй учительській діяльності Г. Сковорода використовував нетрадиційні методи навчання: уроки на природі, просвітницькі уроки серед народу, досить активно застосовував листування як метод навчання.

Про які ще аспекти гуманістичних цінностей особистості (пізнання себе та самореалізація) можна говорити?

«Філософія серця» Г. Сковороди задовго до фундаторів педагогічної антропології ХІХ століття сформувала методологічну стратегію гуманізму і поваги до особистості, визнання самобутності людини та унікальності її внутрішнього світу, первинності відносно кожної «прикладної» реальності, зокрема підсилення цієї методологією етнокультурної освіти, етнопедагогіки.

-майже античний принцип калокагатійності

Антропологічну тенденція української «філософії серця» гідно презентував Г. Сковорода, філософія якого зосереджується на «людинознавчій, етико-гуманістичній проблематиці, на піднесенні істинно людського, духовного начала в людині» та окремою складовою якої були педагогічні погляди.

Що означає сквородинівський механізм освіти – через «серце»?

Що ж, наша розмова добігає кінця. Спасибі експертам, що доєдналися до нашої бесіди про Григорія Сковороду і його педагогічні переконання. Це були «Розмови за токайським і пармезаном». Дякуємо всім, хто нас слухає і дивиться. До зустрічі!

Розмова 3: Григорій Сковорода і сучасна масова культура

Привіт усім! Це наразі наша ... розмова в рамках спецпроєкту «Розмови за токайським і пармезаном», присвяченого 300-річчю з дня народження однієї з найбільш обговорюваних постатей української культури – Григорія Сковороди. Я – модераторка, Ілона Михніцька, разом із викладачами та студентами Київського національного університету ім. Т. Шевченка сьогодні будемо говорити про те, як ми розуміємо Сковороду в контексті медіа, постпостмодернізму і нової візуальної культури. Наливайте у ваші символічні келихи символічного вина, бо ми починаємо.

Наш запрошений експерт сьогодні – ... . Також до сьогоднішніх діалогів про Сковороду доєднався ще один герой – студент Інституту філології – ....

У першій нашій розмові ми окреслили, що Сковорода був нонконформістом, тобто йшов і проти традицій, і водночас проти того, що приходило їм на заміну. У сучасному інфопросторі про нього зазвичай або говорять як про панка, або окреслюють за допомогою радянського, дуже академічного духу. **Тож виникає запитання, про якого Григорія Савича ми можемо говорити в 21 сторіччі, з соусом пієтету чи панібратства подавати його вчення?**

У сучасному візуальному просторі з'являється багато нових образів Сковороди. Микола Костомаров казав, що зображення Сковороди раніше зберігалися в багатьох хатах від Києва до Воронежчини. І часом траплялися досить курйозні варіації. Зараз ми можемо побачити велику кількість мемів з Григорієм Савичем. Один із найвідоміших – той, на якому намальований філософ, Земля і напис: «Фільм Стівена Спілберга «Впіймай мене, якщо зможеш».

Є ціла вервечка образів, іпостасей філософа, пропущена крізь призму сприйняття різних митців. Наприклад, Андрій Єрмоленко зобразив Сковороду як покемона з сопілкою, Сергій Майдуков іронічно намалював філософа з пательнею в руках, Олександр Грехов одягнув його в худі. Також зображували Григорія Савича Олександр Ройтбурд, Марися Рудська, Галина Севрук на своєму панно. Багато хто бачив графіті, де Сковорода в окулярах показує язик.

Які з цих усіх інтерпретацій найбільш удалі, на вашу думку? Можливо, деякі з них видаються надто кітчевими? Чи в цих візуальних образах не затирається справжнє розуміння Сковороди як філософа, мислителя?

Зараз можемо спостерігати тенденцію до уречевлення наших героїв і нашого ставлення до них. Раніше це просто були портрети в хатах, а зараз ми носимо Стуса, Лесю, Сковороду на кофтинах, шоперах, ноутбуках. Узяти, до прикладу, бренд «Мармур» або арт-платформу «Vidro». Для візуалізації образу філософа «Мармур» узяв два вислови: «Світ ловив мене, та не спіймав» і «Любов виникає з любові. Коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю». А «Vidro» сфокусувалося на таких рекламних слоганах: «Я зловив світ», «Я умру не від смерті, я умру від життя», «Не в ресурсі», «Світ у тобі», «People suck».

Як вважаєте, який імідж Сковороди створюють ці наративи? Як такі вирвані рядки впливають на формування образу будь-якого героя в масовій культурі?

Я ще подумала про те, наскільки доречним є тиражування образів наших письменників і мислителів. З одного боку, це наближення до сучасного читача, глядача, а, з іншого... Є така теорія Беньяміна – теорія про руйнацію мистецького твору і про те, що майстерно створений оригінальний об'єкт випромінює силу та енергію, яку неможливо відтворити в репродукції. **Чи це працює для текстів наших класиків, зокрема Сковороди?**

Наше суспільство звикло проводити паралелі, порівнювати. І це стає індикатором того, в якому напрямку рухаємося. Ми називаємо Сковороду українським Сократом. Це певна спорідненість із європейськими цінностями й культурою. Згадайте, як Грехов порівнював Шевченка з Гаррі Поттером. **У контексті мультикультурності: з яким героєм із візуального простору, українського чи закордонного, можна порівняти Григорія Савича?**

Коли я готувалася до нашої розмови, слухала лекції кінокритика Станіслава Тарасенка. Мене зацікавила одна його теза: зняти стрічку про Шевченка на кшталт «Тарас. Повернення» (як приклад ще «Безславні кріпаки») – можливо, а от про Сковороду – ні. Бо це вже буде кітч. За словами, пана Станіслава, це може бути тільки фільм у манері Девіда Лінча, скажімо. Якась тотальна абстракція та сюр. **Ви погоджуєтесь із такою думкою?**

Чи взагалі можливо створити художній фільм, який би відповідав масштабу Сковороди? В чому складність?

Не тільки особистість Григорія Сковороди важко передати через мистецтво. Це стосується і його текстів. Сковороду наважуються ставити в театрі. Наприклад, «Благодатний Еродій» львівського театру ім. Леся Курбаса, перформанс «Per Se» - українсько-німецький проєкт пластичної, танцювальної інтерпретації текстів Григорія Савича та його сучасника Канта. Пам'ятаю, як дивилася постановку «В саду світла» режисерки Юлії Гасиліної. Попри те, що я – затаята театралка, та й

читала Сковороду, зізнаюся, мені було важко дивитися виставу, її сприймати. **З чим більшою мірою пов'язана ця складність рецепції, зі складністю творів філософа чи важливістю обрати потрібний кут зору, з якого варто дивитися на філософа? Чи, може, апріорі всі постановки за Сковородою – це не для мас, а для гурманів-інтелектуалів?**

Цьогоріч святкуємо 300-річчя з дня народження Сковороди. Раніше Оргкомітет під головуванням Міністра культури та інформаційної політики Олександра Ткаченка схвалив план заходів з відзначення 300-річчя з дня народження Григорія Савича, а МКІП презентувало айдентику національної кампанії «Світ Сковороди». Завдання кампанії — донести багатогранність образу Григорія Сковороди, відійти від його стереотипного сприйняття як лише «філософа з торбиною» та залучити українців до нового осмислення його спадку.

Айдентику національного проєкту «Світ Сковороди» розробив переможець мистецького конкурсу МКІП — комунікаційна агенція Postmen у партнерстві з літературним критиком Євгенієм Стасіневичем.

Цікаво, що для створення айдентики провели ціле соціологічне дослідження. Виявилось, що аудиторія повторює ярлики «філософ», «мандрівник», «письменник», «аскет» та цитату-мантру «Світ ловив мене, але не впіймав» та водночас не заглиблюється у їхній сенс. Наразі на логотипі зобразили портрет філософа та багато різних додаткових символів: фонтан «Нерівна всім рівність», намальований Сковородою; торбинка і флейта — невід'ємні супутники мандрівного філософа; бджола, жайворонок і вовк — герої його славетних байок.

Як ви можете оцінити таку символіку? Чи ці знаки вдало обрані й поєднані, щоб сповна презентувати образ Григорія Савича?

Зрозуміло, що війна внесла свої корективи. Спочатку Міністерство культури та інформаційної політики зазначало, що «образ видатного філософа та письменника має розкритись через комбінацію державних та приватних підходів: культурно-мистецьких проєктів, діджитальних платформ з цитатами філософа, експозиційних рішень та відповідної уваги до матеріальних об'єктів, пов'язаних із життям Сковороди в різних регіонах України». **Що можна сказати про те, які заходи таки проводять де-факто на державному рівні?**

До речі, за нагоди хочу прорекламувати виставку, яку анонсував проєкт «Світ Сковороди» і пресслужба Міністерства культури та інформаційної політики. Виставка до 300-річчя з дня народження філософа проходитиме в Українському домі з 4 по 11 грудня.

У контексті цього я згадала про проєкт «Леся Українка. 150 імен». Усі, мабуть, пам'ятають. **Як вважаєте, якби не війна, чи можлива реалізація схожого проєкту про Сковороду?**

Наш спецпроєкт виріс із бажання по-особливому відзначити ювілей Сковороди. Цей формат «Розмов із токайським вином і пармезаном» – намагання студентів нашої магістерської програми «Літературно-мистецька аналітика» наблизити Григорія Савича до кожного, хто нас дивиться. І показати, яким він сучасним є насправді. Сподіваюся, нам це вдалося.

Що ж, будемо закінчувати нашу розмову. Спасибі експертам, що доєдналися до нашої бесіди про Григорія Сковороду і сучасну масову культуру. Це були «Розмови за токайським і пармезаном». Дякуємо всім, хто нас слухає і дивиться. До зустрічі!

Розмова 4: Григорій Сковорода і релігія

Дай Боже радуватися! Так із вами привітався б Григорій Сковорода! Це наша ... розмова в рамках спецпроєкту «Розмови за токайським і пармезаном», присвяченого 300-річчю з дня народження одного з найбільш суперечливих богословів української культури – Григорія Сковороди. Я – модераторка, Ілона Михніцька, разом із викладачами та студентами Київського національного університету ім. Т. Шевченка сьогодні будемо говорити про те, які релігійні погляди мав Сковорода. Наливайте у ваші символічні келихи символічного вина, бо ми починаємо.

Наш запрошений експерт сьогодні – ... . Також до сьогоднішніх діалогів про Сковороду доєднався ще один герой – студент Інституту філології – ....

Д. Чижевський, у своїх «Нарисах з історії філософії на Україні», пише: «Релігійність є в певному сенсі живим джерелом філософії Сковороди. Світ, природа для Сковороди – в Бозі. Також і буття людини – в Бозі. Усе наше пізнання є по суті Богопізнання...». Через кілька років після Чижевського цю ж думку повторить і В. Зеньковський, зауваживши: «Сковорода стає філософом тому, що його релігійні переживання вимагають цього, – він рухається від своєї християнської свідомості до розуміння людини й світу».

Які життєві події Сковороди сформували його прив'язаність до Бога? Як Григорій Савич поєднує релігійність з іншими своїми іпостасями: філософ-містик, педагог, письменник?

Якщо візьмемо «Сад божественних пісень», то побачимо: кожна пісня (а їх є тридцять) має за епіграф біблійну цитату.

Пригадала слова кінокритика Станіслава Тарасенка: «Краще за Сковороду Біблію ніхто не пояснював. Хочете зрозуміти Сковороду – читайте Біблію. Хочете зрозуміти Біблію – читайте Сковороду».

Чи погоджуєтесь з цим твердженням?

Г.Сковорода у своїх філософських рефлексіях спробував поєднати християнський неоплатонізм, для якого притаманні були виражені містичні моменти, із «приземленим» епікурейством.

При всій православній ортодоксальності, зверненні до християнського неоплатонізму Г.Сковорода демонструє певний еретизм. Він непогано знав античну філософію, про що засвідчують його твори, а особливо листи до друзів. Для багатьох барокових авторів притаманне було поєднання християнства й античності. Мислитель демонструє свою прихильність до вчення Епікура, до якого дуже критично ставилися християнські теологи.

Сковорода не підпорядковує себе жодній традиції. Він каже: «Істина завжди однакова». Часом виправдовує філософію язичників, говорячи, що вони також керуються Святим Духом. Також Григорій Савич сміється сам над собою, як це роблять містики.

А в Радянському Союзі Сковороду взагалі називали атеїстом та антиклерикалом.

Що можна сказати про «поганство» філософа? Чому називати його атеїстом – велика помилка?

Певним чином мислитель здійснює секуляризацію християнства, намагається вписати його в контекст ідеології Просвітництва. Християнський Бог-сотворитель перетворюється в розум та істину. Тут мимоволі напрошуються певні паралелі з соцініанами, які ще в першій половині XVII ст. виступили речниками «розумної релігії».

Яким чином Сковорода здійснив таку секуляризацію християнства?

У текстах Григорія Савича можна побачити впливи різних релігій і вчень, наприклад, буддизму, даосизму. У трактаті «Кільце» він згадує про зороастризм.

Як різні релігії вплинули на християнські погляди Сковорода?

Погляди Сковорода були і є незручними для священнослужителів. Він каже, що багато церковних обрядів, традиційних речей не тільки не наближають до Бога, а й відокремлюють його. «Скинути лати, що захищають виключно від світу, а не того, хто їх носить».

Поклоніння Богові, за Сковородою, є не церемонією, а дією. У цьому сутність справжнього християнства, глибинного, а не умовного. Питання в тому, що церква є земна, а є небесна. Земна – це про «зовнішні околичності».

Чому релігійні погляди Сковорода викликали такий спротив «земних намісників Бога»?

У «Розмові п'яти подорожніх про істинне щастя в житті» один з персонажів ставить питання, чому люди бояться називати Бога натурою?

«Увесь світ складається з двох натур: одна — видима; друга — невидима. Видима натура називається творінням, а невидима — Бог. Ця невидима натура, або Бог, все творене пронизує і утримує; всюди завжди був, є і буде. Наприклад, тіло людське видно, а пронизуючий і утримуючий його розум не видно».

Чому Сковорода пояснює світ як поєднання двох натур?

Видимий світ (чи натуру) Г.Сковорода намагається структурувати і розбиває на три частини. У діалозі «Потоп зміїний» про це говорить наступним чином: «Суть же три світи. Перший є всезагальний і світ населений, де все народжене проживає. Цей складений із численних світ-світів і є великим світом. Інші два

суть окремі й малі світи. Перший мікрокосм, тобто — світик, маленький світ, або людина. Другий світ – символічний, тобто Біблія».

Як пояснити, що таке концепція про три світи Сковороди?

Сковорода говорить, що здоровий християнин – той, який усміхається. Життя як евдемонія, щастя, радість, блаженство. Бути щасливим – пізнати себе, знайти себе. Людина фактично має в собі частинку божественного – «мінерва».

Отже, як Сковорода бачить образ вірянина? Яким він має бути, до чого прагнути?

Що ж, будемо закінчувати нашу розмову. Спасибі експертам, що доєдналися до нашої бесіди про Григорія Сковороду і релігію. Це були «Розмови за токайським і пармезаном». Дякуємо всім, хто нас слухає і дивиться. До зустрічі!

Розмова 5: Григорій Сковорода і мова

Привіт усім! Це наша п'ята розмова в рамках спецпроєкту «Розмови за токайським і пармезаном», присвяченого 300-річчю з дня народження однієї з найбільш суперечливих постатей української культури – Григорія Сковороди. Я – модераторка, Ілона Михніцька, разом із викладачами та студентами Київського національного університету ім. Т. Шевченка сьогодні будемо говорити про те, якою мовою мислив Сковорода. Наливайте у ваші символічні келихи символічного вина, бо ми починаємо.

Наш запрошений експерт сьогодні – ... . Також до сьогоднішніх діалогів про Сковороду доєднався ще один герой – ....

Навколо мови Григорія Савича витає купа міфів і точиться сила-силенна дискусій. Велика кількість наших сучасників вважають мову Сковороди – російською. А сам він називав її *малоросійською, простонародною*, навіть окреслював як *малоросійський діалект*.

Отже, в чому полягає мовний феномен Сковороди? В чому складність рецепції текстів філософа в мовному контексті?

У мові Григорія Сковороди можна побачити відбиток його лінгвістичних, історико-культурних та естетичних уявлень, що сформувалися на основі української літературно-писемної традиції кінця XVI–XVIII ст. Це можна простежити на всіх мовних рівнях. Філософські діалоги й трактати мислителя написані слов'яноруською (слов'яноукраїнською) мовою, поезії та байки – книжною українською.

Що зумовило саме такий вигляд мови Григорія Савича? Які тексти вплинули на формування особливої сквородинівської мови?

Ми вже зазначили, що багато текстів Сковороди написані книжною українською мовою.

Як загалом можна окреслити роль книжної мови у формуванні української літератури?

У текстах Сковороди можна простежити рефлексування, філософування, тобто ствердження інтелектуальної традиції.

Отже, яка роль мови у формуванні такої інтелектуальної практики (йдеться зокрема про понятійний, термінологічний апарат)?

Сковорода не тільки сам писав, а й перекладав. В його арсеналі можна знайти переклади: Плутарха, Цицерона, Езопа, Вергілія, Горація... Григорій Савич розділяє перекладачів на дві категорії: перекладач-букваліст – «ставить слово

замість слова, як зуб замість зуба» і перекладач-тлумач, що «як ніжна годувальниця кладе в рот своєму годованцеві розжований хліб і сік мудрості». Сковорода перекладав по-своєму, не відриваючи текст від українських реалій. От чому він перекладає назви грецьких тварин як Черногривка, Білка, Кудлай, Жук. Отже, Сковорода ще до відомого перекладача Миколи Лукаша почав українізовувати персонажів.

Як така перекладацька практика вплинула на мову Григорія Савича?

Оскільки мова Сковороди дуже особлива, її важко сприймати, особливо пересічному читачеві. Сковороду переклали на різні мови: англійську, німецьку, італійську, португальську, французьку, чеську, польську, словацьку, румунську, молдавську, сучасну українську. Однак не надто багато повних сучасних українських перекладів Сковороди, які б полегшили розуміння його текстів.

Чому така ситуація з перекладами на сучасну українську? У якому перекладі ви порадили б нашим глядачам читати Григорія Савича?

Сковорода – є однією з тих важливих постатей у нашій культурі, хто посутньо вплинув на формування української національної ідентичності. Хоча й досі можна спостерігати неприємну картину, коли росіяни привласнюють собі його здобутки, називаючи «руським» письменником і філософом. Лексика, яку вживає Сковорода, також може видаватися російською.

Чому й досі свої давні слова українці сприймають як елементи російської? На яких конкретних лексичних прикладах можна пересвідчитися, що так звана сквородинівська російська лексика – насправді надбання староукраїнської книжної традиції?

Сковорода найперше – філософ. Однак для розуміння його концепцій потрібно занурюватися у значення слів, їх внутрішню форму. Велику увагу привертають

авторські етимології Сковороди. Вони додають особливих відтінків філософії Григорія Савича, унаочнюють складний процес взаємодії думок і слів.

Можливо, ви пригадаєте кілька прикладів авторських етимологій Сковороди?

У Григорія Савича є багато афоризмів про мову. Один із них звучить так: «Нова людина має і нову мову».

Як ви розумієте цей вислів?

Зрозуміло, що непідготовлений читач не може відразу підступитися до текстів Григорія Савича. Тож починати варто з чогось легшого, ніж, скажімо, трактати.

Що ви можете порадити: з яких текстів починати знайомство з філософією і мовою Сковороди?

Що ж, беріть до рук Сковороду і смакуйте його самобутню метафоричну лексику. Спасибі експертам, що доєдналися до нашої бесіди про Григорія Сковороду та мову. Це була наша фінальна розмова спецпроєкту «Розмови за токайським і пармезаном». Дякуємо всім, хто нас слухав і дивився. До зустрічі!

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Третій практичний розділ має назву «Розділ 3: Реалізація власного мистецького проєкту «Розмови за токайським і пармезаном»». У межах магістерської програми «Літературно-мистецька аналітика та західноєвропейська мова» передбачена реалізація власного проєкту, пов'язаного з літературою та мистецтвом. Це практичний кейс в рамках вибіркового блоку «Керівник літературно-мистецьких проєктів». У межах дисципліни «Літературно-мистецькі проєкти: український та європейський досвід» виникла ідея апробувати теоретичну базу знань щодо реалізації мистецької діяльності.

Проєкт «Розмови за токайським і пармезаном» – спроба приєднатися до діалогу з класиком, що віддалений у часі. Тільки от призма, через яку ми осмислюємо його образ, сучасна і близька до кожного. На меті було простими словами пояснити філософію любомудра, наголосити на її практичності і сучасності.

Тож за задумом було вирішено створити серію з п'яти відео-інтерв'ю про Григорія Сковороду задля популяризації його творчості з нагоди 300-річчя з дня народження. Цільову аудиторію окреслено як: будь-хто, кому цікавий образ Григорія Савича, зокрема школярі та науково-педагогічні представники Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серед гостей, запрошених на кожну розмову, мали бути присутні представники викладацької і студентської спільноти. Кожна розмова має тему та орієнтовний сценарій. У РОЗДІЛІ 3 вміщено сценарії та схеми відно-інтерв'ю.

Оскільки хотілося попрацювати з новітньою рецепцією образу Сковороди в медіапросторі, було обрано такий віртуальний майданчик, як ютуб, а саме ютуб-канал Центру комунікацій КНУ. Результати проєкту – публікації у виданнях

«Київський університет», «Вечірній Київ», а також сторінки КНУТШ та ННІФ у фейсбуці.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі досліджено та проілюстровано рецепцію образу і творчості Григорія Сковороди в українському культурно-мистецькому просторі у контексті 300-річчя з дня народження філософа.

Відповідно до мети й поставлених завдань можна зробити такі висновки з дослідження:

1. На прикладі 300 років дослідження образу і творчості Г. Сковороди можна прослідкувати зміни у сприйнятті класика, дискусивність поглядів у трактуванні його текстів і біографії. Пригадати хоча б, як М. Костомаров захищав Г. Сковороду від кпинів В. Крестовського.

Одна з іпостасей, в якій сприймали любомудра – національний тип (С. Лаврецький, М. Петров, М. Сумцов). У радянські часи деякі заангажовані дослідники профанізують його і осмислюють як революціонера й антиклерикала. Наприкінці ХХ ст. сковородинознавці деактуалізують філософа і звертаються до глибинного аналізу його концептів «сродної праці», «кордоцентризму», «самопізнання».

Сковородиністика й інтерес до постаті Г. Сковороду впевнено зазнають поступу: від ХІХ ст. до ХХІ. Серед найвідоміших сковородинознавців імена вітчизняних і діаспорних дослідників: І. Срезневський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Петров, М. Сумцов, В. Ерн, Д. Чижевський, М. Ласло-Куцюк, Л. Махновець, М. Попович, Л. Ушкалов, М. Г. Бартоліні.

Задля повноти рецепції Г. Сковороди в культурному просторі важливо говорити про міждисциплінарність. Велька кількість письменників, художників, артистів, скульпторів зверталися до образу Варсави. Серед них П. Тичина, І. Драч,

I. Кавалерідзе, Г. Севрук, В. Єшкілев. Найпопулярніші візуальні інтерпретації постаті Г. Сковороди належать: О. Ройтбурду, О. Грехову, А. Єрмоленку, М. Рудській.

2. Станом на 300-річчя з дня народження Григорія Савича найбільш важливим концептом в рецепції Г. Сковороди є свобода. Приводом для таких висновків слугують результати невеликого медіадослідження, здійснено на основі різних статей у медіа й суспільного запиту. Концепт свободи як магістральний розгалужується на різні рівні: перший – стосується особистісної свободи, самовираження, другий – національної ідентичності, поняття гідності. Другий рівень стає ще більш важливим й актуальним на тлі повномасштабного вторгнення й постколоніального дискурсу загалом.

Цей запит прослідковується у сучасних виданнях і проектах, підготованих до 300-річчя з дня народження Григорія Сковороди. Наприклад, видання «Сковорода. Самовладання» Тараса Лютого чи виставка «Світ Сковороди» в «Українському домі».

3. У РОЗДІЛІ 2 створено культурно-мистецький каталог, присвячений 300-літтю з дня народження Григорія Сковороди, в якому класифіковано й описано основні події, урочистості, літературно-мистецькі продукти, присвячені ювілею.

4. Проаналізовано й описано власний літературно-мистецький проєкт «Розмови за токайським і пармезаном», а також його результати.

Отже, в роботі омислено рецепцію життєвого і творчого шляху Григорія Сковороди відповідно до різних контекстів і поглядів, а також зосереджено увагу на тому, який запит задовільняє його поява в сучасному культурному просторі. Зокрема такий аналіз відбувся завдяки дослідженню виокремленню й проєктив, що виникли в рамках відзначення 300-річчя з дня народження Г. Сковороди. На прикладі різних мистецьких продуктів описано, які методи

«осучаснення» використовують задля наближення постаті класика до реципієнтів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Асадчева Т. Григорій Сковорода на межі світів: у столичному музеї розпочався оригінальний артпроект. – URL : <https://vechirniy.kyiv.ua/news/75267/>
2. Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода / Дмитро Багалій. – Х. : Держвидав України, 1926. – С. 156.
3. Барабаш Ю. Дух животворить / Ю. Барабаш. – К. : Темпора, 2014. – 478 с.
4. Бартоліні М. Г. Пізнай самого себе. Неоплатонічні джерела в творчості Г. С. Сковороди / Марія Грація Бартоліні ; переклад з італ. М. Прокоповича за уч. К. Новікової ; наук. ред. перекладу О. Сирцова. – К. : Академперіодика, 2017. – 160 с.
5. Білаш К. Лекції, виставки, шкарпетки: 300 років Сковороди в Україні. – URL : https://lb.ua/culture/2022/12/05/538073_lektsii_vistavki_shkarpetki_300.html
6. Бойко В. Життя та літературна творчість Г. Квітки-Основ'яненка // Твори Григорія Квітки Основ'яненка. – Київ, 1918. – С. L.
7. Вийшов новий радіосеріал про Сковороду. У головних ролях — Ада Роговцева та Сергій Жадан. – URL : <https://detector.media/infospace/article/205774/2022-12-08-vyuyshov-novyuy-radioserial-pro-skovorodu-u-golovnykh-rolyakh-ada-rogovtseva-ta-sergiy-zhadan/>
8. Гесс де Кальве. Сковорода, украинский философ / Г. Гесс де Кальве, И. Вернет // Украинский вестник. – 1817. – № 6. – С. 106-151.
9. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Львів, 1925. – С. 105–106.
10. Даниил (архимандрит). Г.С.Сковорода : Биограф. Справка / Даниил (архимандрит) // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1841. – Ч.30, отд-ние 6. – С. 12-14.

11. До 300-річчя видатного українського філософа відкрилася виставка «Світи Григорія Сковороди». – URL : <https://nmiu.org/novyny/2882-do-300-richchia-vydatnoho-ukrainsko-ho-filosofa-vidkrylasia-vystavka-svity-hryhoriia-skovorody>
12. До 300-річчя Григорія Сковороди у Сумах створили мурал. – URL : <https://sts.sumy.ua/society/do-300-richchya-grygoriya-skovorody-u-sumah-stvoryly-mural.html>
13. Документальний радіосеріал «Що є свобода? Діалог із Григорієм Сковородою»
14. Домінантою є вціліла статуя з Сковородинівки – відкрилась виставка «Світ Сковороди». – URL : <https://chytomo.com/dominantoiu-ie-vtsilila-statuaia-z-skovorodynivky-vidkrylas-vystavka-svit-skovorody/>
15. Дутка Ю. 300 років Григорію Сковороді: події, фестивалі, марафони. – URL : <https://tyktor.media/novyny/300-rokiv-hryhoriuu-skovorodi/>
16. Єшкілев Володимир. Усі кути трикутника : Апокриф мандрів Григорія Сковороди. –К. : Видавничий центр «Академія», 2012.
17. Зеньковский В. В. История русской философии. Ленинград: Эго, 1991. – Т. I. – Ч. I. – С. 64.
18. Ідеї Сковороди в нашій сучасності: у Полтаві провели дискусії провідних дослідників ідей філософа. – URL : <https://np.pl.ua/2022/12/idei-skovorody-v-nashiy-suchasnosti-u-poltavi-provely-diskusii-providnykh-doslidnykh-idey-filosofa/>
19. Карп'як В. Сковорода приречений залишатися міфологізованим образом. Це пуста, яку можна наповнювати чим завгодно. – URL : <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=100180>
20. Квитка-Основьяненко Г. Ф. Примечания к статье «Отрывки из записок о старце Г. Сковороде» / Г. Ф. Квитка-Основьяненко // Утрен. звезда. – Х., 1833 (1834). – Кн.1. – С. 76-77, 80-81.

21. Кеппен П. И. О составлении словаря харьковских писателей (Письмо к издателю «Московского телеграфа») / П. И. Кеппен // Моск. телеграф. – 1828. – № 11. – С. 408-419 (Про Г.С. Сковороду, С. 418)
22. Кириленко В. Григорій Сковорода: 300 років вільний. – URL : https://lb.ua/blog/viacheslav_kyrylenko/537322_grigoriy_skovoroda_300_rokiv.html
23. Ковалинський М. Життя Григорія Сковороди написане 1794 року в старожитній манері / М. Ковалинський; Пер. П. Дунай та В. Шевченка // Переяславські сквородинівські студії : Зб. наук. пр. Філологія. Філософія. Педагогіка. – 2017. – Вип. 4. – С. 307.
24. Ковальчук О. Григорій Сковорода. Червона казочка-комедія про українського прометея Григорія Сковороду. – URL : <https://varianty.lviv.ua/72319-hryhorii-skovoroda>
25. Костомаров Н. Ответ на статью Всеволода Крестовского «Ходатайство Костомарова за Сковороду и Срезневского» // Основа. – 1861. – № 8. – С. 1 – 14.
26. Костомаров Н. Слово о Сковороде. По поводу рецензии на его сочинения в «Русском слове» // Основа. – 1861. – № 7. – С. 176-179.
27. Котубей О. "Неформали підштовхнули мене до знайомства з текстами Сковороди": сценарист фільму "У пошуках Сковороди" Сергій Лисенко. – URL : <https://suspihne.media/334298-neformali-pidstovhnuli-mene-do-znajomstva-z-tekstami-skovorodi-scenarist-filmu-u-posukah-skovorodi-sergij-lisenko/>
28. Крестовський В. Рец. На кн. «Сочинение в стихах и прозе Григория Савича Сковороды» / Всеволод Крестовський // Русское слово. – 1861. – №7. – С. 46-50.
29. Кудринский Ф. Философ без системы (Опыт характеристики Григория Саввича Сковороды) // Киевская старина. – 1898. – Т. LX. – Февр. – С. 273.
30. Кульчицький О. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза. – Мюнхен; Париж, 1985. – С. 37.
31. Лаврецький С. Український філософ Григорій Савич Сковорода / Розвідка С. Лаврецького (псевд.). – Л. : Друк. Наук. тов-ва ім. Шевченка, 1894. – 20 с.

32. Людина, яка повертає іншим смак до майбутнього: що українські інтелектуали говорять про постать та ідеї Сковороди. – URL : https://lb.ua/blog/aspen_institute_kyiv/538458_lyudina_yaka_povertaie_inshim_smak.html
33. Лютий Т. Сковорода. Самовладання. Київ : Темпора, 2022. 632 с.
34. Максюта М. Є. Григорій Сковорода : стійкість пошуку : монографія; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – Херсон : ОЛДІ ПЛЮС, 2020. – С. 320.
35. Маслович В. О басне и баснописцах разных народов, известия об их жизни с некоторыми замечаниями на их басни и самые басни оных / В. Маслович. – Х. : Тип. унта, 1816. – 141 с. (Про Г.С. Сковороду, С. 118-119).
36. Мацкевич А. Григорий Савич Сковорода / А. Мацкевич // Киев. губ. Введом. – 1851. – № 17-18.
37. Мистецький проєкт «Світ Сковороди» в Українському Домі». – URL : <https://skovoroda300.org/#developments>
38. Мишанич О. ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА. Твори: У 2 т. — К. : АТ «Обереги», 1994. — (Гарвард. б-ка давнього укр. письменства). Два століття сковородіани: бібліографічний довідник / Укладачі: Л. Ушкалов, С. Вакуленко, А. Євтушенко; загальний нагляд та наукова редакція Л. Ушкалова; Two centuries of Skovorodiana: Bibliographical Guide / Compiled by L. Ushkalov, S. Vakulenko, A. Ievtushenko; supervised and edited by L. Ushkalov. – Харків, 2002.
39. Мойсеїв І. К. Храм української культури. Філософія семіосфери : Посібник-дослідження / І. К. Мойсеїв. – К., 1995. – 464 с.
40. Мурал Григорію Сковороді. – URL : <https://mural.kh.ua/skovoroda/>
41. На вулиці Алчевських на честь Григорія Сковороди створили мурал. – URL : <https://times.kharkiv.ua/2022/11/04/na-vulitsi-alchevskih-na-chest-skovorodi-stvorili-mural-foto/>

42. Національний мистецький проєкт «Світ Сковороди». – URL : <https://uadim.in.ua/magazine/tpost/ge4zb5slr1-natsonalnii-mistetskii-prokt-svt-skovoro>
43. Ніженець А.М. На зламі двох світів: розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум / А. М. Ніженець. – Харків : Прапор, 1970. – С. 4.
44. Овчаренко Е. Сковорода — наш сучасник. – URL : <https://i-ua.tv/culture/73932-skovoroda-nash-suchasnik>
45. Орінго Н. Невловний образ. – URL : <https://oringo.com.ua/novosti/nevlovniy-obraz>
46. Пам’ятник Григорію Сковороді. – URL : https://kievtown.net/ukr/sights/skovoroda_monument.html
47. Патріотичний і надихає. У Франківську завершили мурал Сковороді. – URL : <https://if.informator.ua/2023/01/18/patriotychnyj-i-nadyhaye-u-frankivsku-zavershyly-mural-skovorodi/>
48. Пелех П. З життя і творчості Сковороди // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – 1925. – Т. СХХХVI–СХХХVII. – С. 152.
49. Петров В. Григорій Сковорода: спроба характеристики / В. Петров // Київська старовина. – 2001. – № 4. – С. 104-109.
50. Петров В. До характеристики філософського світогляду Сковороди (Вчення Сковороди про матерію) // Записки Історико-філологічного відділу УАН / За ред. А. Кримського. – Київ, 1927. – Кн. XIII–XIV. – С. 30.
51. Пільгук І. Поет-мислитель. Естетичні погляди Г. Сковороди / І. Пільгук // Григорій Сковорода. Поезії. – К. : Радянський письменник, 1971. – С. 3-44.
52. Попов П. Шевченко і Сковорода // Матеріали до вивчення історії української літератури: У 5 т. – Київ, 1961. – Т. 2. – С. 474–480.
53. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. – К.: Майстерня Білецьких, 2007. – 256 с.

54. Попович М. САД божественних пісень: у Львові в одному проекті зберуть музикантів та акторів тимчасово переміщених осіб, кобзарів, воїнів ЗСУ. – URL : https://vgolos.ua/news/sad-bozhestvennih-pisen-u-lvovi-v-odnomu-proekti-zberut-muzikantiv-ta-aktoriv-timchasovo-peremishchenih-osib-kobzariv-voyiniv-zsu_1430139.html
55. Ракута А. Сковорода на межі світів: коучинг з відомим філософом. – URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3638597-skovoroda-na-mezi-svitiv-koucing-z-vidomim-filosofom.html>
56. Редько Д. Григорій Сковорода. 3 грудня - 300 років від дня народження Вільної Людини. – URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3626865-grigorij-skovoroda-3-grudna-300-rokiv-vid-dna-narodzenna-vilnoi-ludini.html>
57. Русова С. Странник Григорий Саввич Сковорода: Биогр. очерк. – 2-е изд. / С. Русова. – М. : Тип. Сытина, 1899.
58. Світ Сковороди – офіційна айдентика до святкування 300-річчя. – URL : <https://arts.gov.ua/announcements/svit-skovorody-oficijna-ajdentyka-do-svyatkuvannya-300-richchya/>
59. Світ Сковороди: в Українському домі відкривається виставка до 300-річчя Сковороди. – URL : <https://vogue.ua/article/culture/art/svit-skovorodi-misteckiy-proyekt-do-300-richchya-skovorodi-v-ukrajinskому-domi-50553.html>
60. Сковорода Г. «Буквар миру». – К. : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015, – С. 320.
61. Сковорода Г. Байки харківські. – Л. : Terra Incognita, 2019. – С. 108.
62. Сковорода Г. Сковорода. Найкраще [Текст] / Григорій Сковорода ; пер. Мерії Кашуби, Галини Сварник, Назара Федорака ; передм. Ростислава Чопика, Андрія Любки ; іл. Данила Мовчана. – Львів : Видавництво Terra Incognita, 2019. – 320 с. – (Серія «Українська езотерика»).

63. Сковорода Г. Твори: У 2 т. 2-е вид., виправ. (Київська б-ка давнього укр. письменства. Студії; Т. 5). Т. 1 / Передм. О. Мишанича. К.: ТОВ «Видавництво «Обереги»», 2005. 528 с.
64. Сковорода і Ми / упор. Олесь Доній – К. : Саміт-книга, 2022. – 224 с.
65. Сковорода, який завжди з тобою. – URL : <https://kyivdaily.com.ua/skovoroda/>
66. Снегирев И. М. Украинский философ Григорий Саввич Сковорода / И. М. Снегирев // Отеч. зап. – 1832. – Ч. 16 – № 42. – С. 96-106; № 43. – С. 249-263.
67. Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 год) (Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т. VII). – Харьков, 1894.
68. Срезневский И. Майор, майор! / И. Срезневский // Московский наблюдатель. – 1836. – Ч. VI. – Кн. 2. – С. 227.
69. Срезневский И. Отрывки из записок о старце Гр. Сковороде / И. Срезневский // Утрен. звезда. – Харків, 1833, Кн. 1. – С. 67-92.
70. Сумцов М. Історія української філософської думки // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 1926–1927. – № 2–3. – С. 62
71. Суспільне презентувало документальний фільм "У пошуках Сковороди" . – URL : <https://suspilne.media/338624-suspilne-prezentovalo-dokumentalniy-film-u-posukah-skovorodi/>
72. Театр «Гармидер» при свічках показав нову виставу «Сковородійство». – URL : <https://uagit.tv/2022/12/6/25930-teatr-harmyder-pry-svichkah-pokazav-novu-vystavu-skovorodiystvo-foto>
73. Тичина П. Вибрані твори в 3-х томах / П. Тичина. – К. : Держлітвидав, 1957. – С. 216–217.
74. Трофименко Т. Чи погано бути пройдисвітом? Апокриф мандрів Григорія Сковороди за Володимиром Єшкілевим. – URL : https://zaxid.net/chi_pogano_buti_proydisvitom_apokrif_mandriv_grigoriya_skovorodi_i_za_volodimirom_yeshkilyevim_n1255572

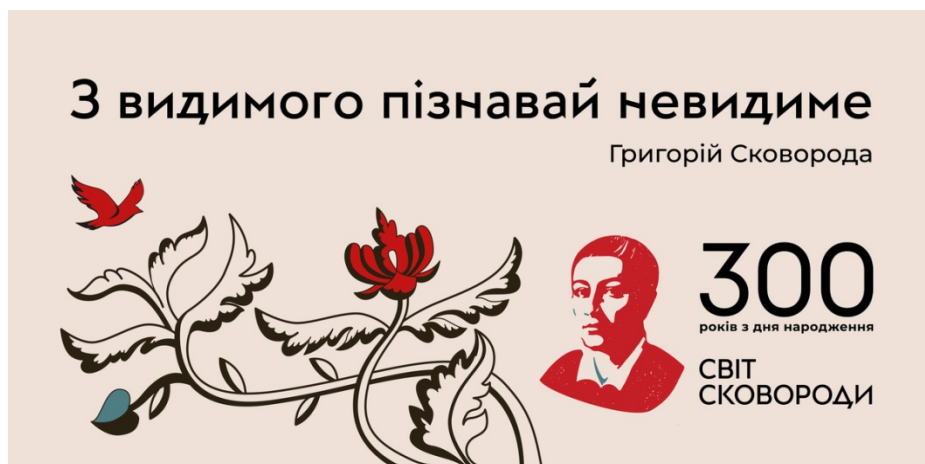
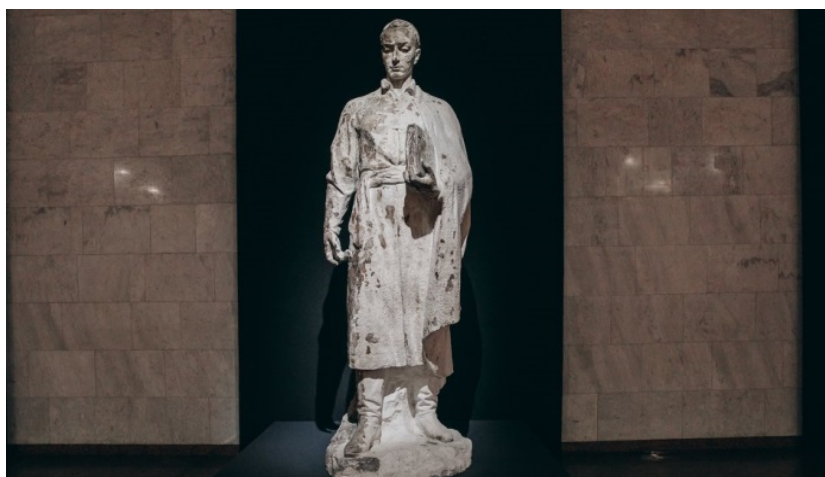
75. У Вінниці створюють мурал до 300-ї річниці від дня народження Григорія Сковороди. – URL : <https://vezha.ua/u-vinnytsi-stvoryuyut-mural-do-300-yi-richnytsi-vid-dnya-narodzhennya-grigoriya-skovorody-foto/>
76. У Києві презентували унікальну виставку «Світ Сковороди». – URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3626688-u-kievi-prezentuvали-unikalnu-vistavku-svit-skovorodi.html>
77. У КНУ презентували нові видання, присвячені Григорію Сковороді. – URL : <https://www.univ.kiev.ua/news/12714>
78. У Львові презентували проект «Сад Божественних Пісень. Сковорода» . – URL : <https://zaxid.net/u-teatralnomu-tsentri-slovo-i-golos-prezentuvали-sad-bozhestvennih-pisen-skovoroda-n1552757>
79. У Національному музеї історії України відкрили виставка «Світи Григорія Сковороди». – URL : <https://kultura.rayon.in.ua/news/557458-u-natsionalnomu-muzei-istorii-ukraini-vidkrili-vistavka-sviti-grigoriya-skovorodi>
80. У Нацмузеї історії України відкрили виставка «Світи Григорія Сковороди» . – URL : <https://poglyad.tv/u-nacmuzeyi-istoriyi-ukrayini-vidkrili-vistavka-sviti-grigoriya-skovorodi-article>
81. У середмісті Івано-Франківська з'явився мурал із зображенням Григорія Сковороди. – URL : <https://suspihne.media/385274-u-seredmisti-ivano-frankivska-zavivsa-mural-iz-zobrazennam-grigoria-skovorodi/>
82. Усатенко Г. ПРО ГРИГОРІЯ СКОВОРОДУ, ІДЕНТИЧНІСТЬ І ДАВНЮ ЛІТЕРАТУРУ. Дивослово. 2013. №05 (674). С. 47-50.
83. Ушкалов В. Книга Ловитва невлонного птаха. Життя Григорія Сковороди. – К. : Дух і Літера, 2017. – 368 с.
84. Ушкалов Л. «Пізнай себе». Українська ідея Григорія Сковороди. – URL : <https://tyzhden.ua/piznaj-sebe-ukrainska-ideia-hryhoriia-skovorody/>

85. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарій. – Харків: Майдан, 2004. – 776 с.
86. Ушкалов Л. Павло Тичина та світ українського бароко / Л. Ушкалов // Есеї про українське бароко. – К. : Висока полиця, 2006. – С. 245.
87. Ушкалов Л. Сковорода та інші: причинки до історії української літератури / Л. Ушкалов. – К. : Факт, 2007. – С. 76.
88. Фестиваль «300 хвилин про Сковороду» у Могилянці. – URL : <https://chytomo.com/festyval-300-khvylyn-pro-skovorodu-u-mohyliantsi/>
89. Франко І. Зібрання творів : У 50 т. / І. Франко – К. : Наукова думка, 1981. – Т. 29. – С. 437.
90. Харків'янам пропонують прогулянку "Дорогами Сковороди" за донат. – URL : <https://2day.kh.ua/ua/kultura/kharkivyanam-proponuyut-prohulyanku-dorohamy-skovorody-za-donat>
91. Хотин Р. «Філософ свободи». Григорій Сковорода і в 300 років є дуже сучасним. – URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-filosof-hryhoriy-skovoroda-300-rokiv/32145420.html>
92. Хоткевич Г. Григорій Савич Сковорода (український філософ): Короткий його життєпис і вибрані місця з творів та листів. З нагоди 125-літньої річниці з дня смерті. – Харків, 1997. – С. 9.
93. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Д. Чижевський. – Варшава, 1934. – 224 с.
94. Чижевський Д. Філософія Г.С. Сковороди / Підготовка тексту, мовна редакція та вступна стаття Л. Ушкалова. – Харків, 2003. – С. 340.
95. Шаян В. Григорій Сковорода. Лицар святої борні. – Гамільтон, Онтаріо, Канада, 1984. – С. 1.
96. Шевченко В. Феномен Григорія Сковороди і Сковородиністика на позвах часу : монографія / Віталій Шевченко, Михайло Чайковський. – К. : Саміт-книга, 2022. – 320 с.

97. Шевчук В. Пізнаний і непізнаний Сфінкс. Григорій Сковорода сучасними очима. – К. : Пульсари, 2008. – 525 с.
98. Шеретюк Р. Морально-етичні імперативи Григорія Сковороди крізь призму сучасних мистецьких практик (стріт-арт, contemporary-art, перформанс). Трансформація суспільних відносин в умовах цивілізаційних змін: кол. моногр. – Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2023. – 498 с.
99. Шпет Г. Очерки развития русской философии / Г. Шпет. – СПб., 1922. – Т. I. – С. 68-83.
100. Щокань. Г. Пам'ять про Сковороду – це акт спротиву: як святкують 300-річчя філософа в його університеті. – URL : <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/12/1/251579/>
101. Эрн В. Ф. Борьба за Логос. Г. Сковорода. Жизнь и учение / В. Ф. Эрн. – Мн. : Харвест, М.: АСТ: 2000. – 592 с.
102. Эрн В.Ф. Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912.

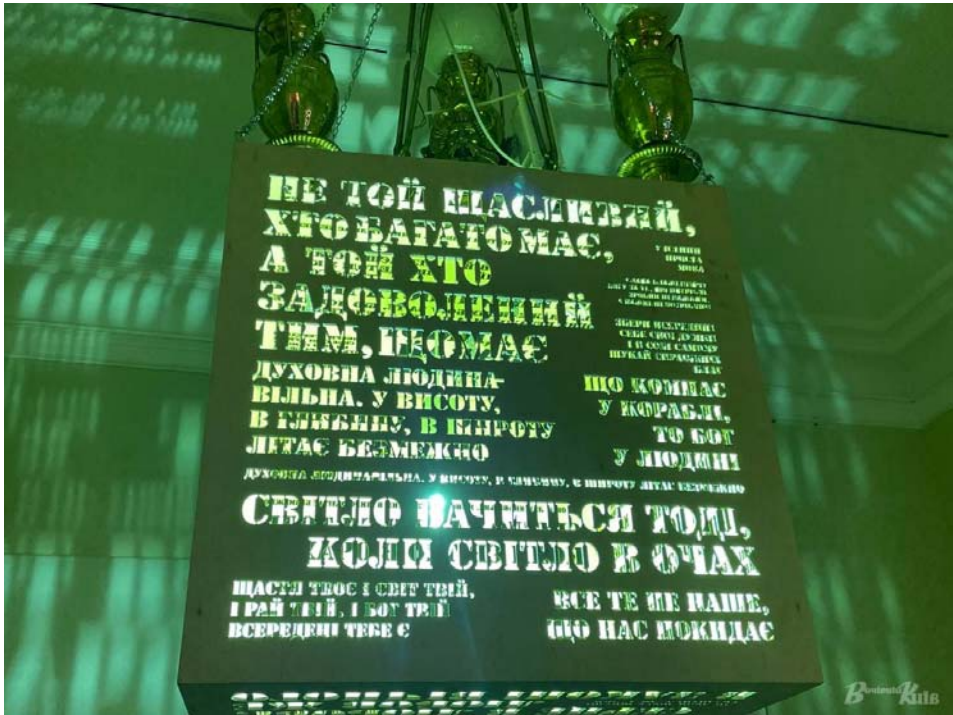
ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Додаток 1

Додаток 2

Додаток 3

Додаток 4

Додаток 5

Додаток 6

Додаток 7

Додаток 8

